

Zoek de verschillen

Landschap
in beweging
2002 – 2024

Rita van Biesbergen
Dorien van de Laak

Het landschap is altijd in beweging. Maar letten we wel op? Gaat het zoals we zouden willen? En waarom is het belangrijk die - vaak geleidelijke - transformatie in de gaten te houden?

In deze publicatie volgen we de veranderingen in het landschap van de Nederlandse zandgebieden aan de hand van herfotografie van 50 locaties op twee breedtegraden: van Maartensdijk tot Haaksbergen en van Schijf tot Arcen. Welke verschillen zien we tussen 2002 en 2024, zijn er grotere thema’s te onderscheiden en zijn die het gevolg van beleid of van andere ontwikkelingen? En, niet onbelangrijk, wat vinden bewoners en gebruikers ervan?

In twee essays wordt achtereenvolgens ingegaan op het overheidsbeleid ten aanzien van het landschap en de vraag wat landschap eigenlijk is en waarom het essentieel is veranderingen te monitoren. Drie landschapsarchitecten reageren van uit hun beroepspraktijk op de fotoparen.

Landschapsmonitoring met foto’s zet het landschap ‘in the picture’.

Voorwoord
Noël van Dooren

Wat ik mooi vind aan deze publicatie is dat zich vanuit een ogenschijnlijk klein gegeven - een fotovergelijk tussen 2002 en 2024 - een wereld ontvouwt van gedachten over verleden, heden en toekomst van het Nederlandse landschap. Dat landschap centraal staat is betekenisvol. In kranten, in praatprogramma’s of in het nieuws gaat het over woningbouw; duurzame energie; stikstof; de wolf; bosbranden, droogte en overstromingen. Allemaal interessante en relevante onderwerpen. Meestal gaat het over te veel, te weinig, te langzaam, te snel, te vaak.

In al die dynamiek gaat het weinig over het *landschap* waarin al die ontwikkelingen een plek moeten krijgen en waar het deels ook de resultante van zal zijn. Wat willen we eigenlijk van dat landschap? Het is een groot woord dat gaat over de identiteit van Nederland en onderscheidende gebieden daarbinnen zoals de Veluwe of de IJsselmeerpolders. Maar het gaat ook over het kleine, zoals bijvoorbeeld micoreliëf. Is het u ook wel eens opgevallen dat weilanden vandaag de dag zo egaal groen kunnen zijn, zonder de kleur- en structuurverschillen die voorheen wezen op een nattere plek of een droger ruggetje? De foto’s in deze publicatie maken ons attent op dat kleine, terwijl de essays dat weer verbinden aan de grotere bewegingen. Hoe een minimale verandering (prikkeldraad weg) samenhangt met een grote beweging: stoppende boeren, geen vee op het land, het erf op drift en de zoektocht naar een nieuwe toekomst. Of hoe je de veranderingen in deze 20 jaar moet positioneren in een eeuw overheidsbeleid ten aanzien van landschap, natuur, landbouw, recreatie. Was er 30 jaar terug nog een Nota Landschap, nu heeft zorg voor landschap in onze samenleving als geheel en in overheidsbeleid in het bijzonder te weinig status.

Ik vind het van belang dat landschap weer meer aandacht krijgt. Een publicatie als deze, met deze foto’s, helpt daarbij. Om een gesprek over landschap te voeren heb ik het graag over de oude boom. ‘Oud’ bedoel ik dan in boomtijd: 100 jaar, dan wordt het wat. Waar in ons dynamische landschap kunnen we een boom planten om voor minimaal vijf generaties na ons een schaduwplek te maken, een baken op een route, een rustpunt met een verhaal? Het planten van een boom is een concrete daad, maar het is ook een metafoor die een gesprek over tijd, verandering, schoonheid, waarde, zorg en idealen kan voeden. Wil je echt dat een boom oud wordt, dan ga je letterlijk of figuurlijk een con-

tract aan. Het legt vast dat we op deze plek langdurig voor een boom verantwoording nemen, het landschap moeten laten voor wat het is, de boom laten groeien op eigen kracht, en wij dus daar beperkt worden in ontwikkelingsmogelijkheden. Het wordt dan een gesprek over wat landschap voor ons betekent en wat het ons waard is.

Nederland heeft weer een serieus landschapsbeleid nodig. Wat dat precies betekent in deze onrustige tijden met grote onzekerheden, hectische ontwikkelingen en scherpe tegenstellingen is niet eenvoudig. Maar één van de manieren om daarover een goed gesprek op gang te brengen is grip krijgen op hoe het landschap er nu uitziet. Hoe het er uit zag, en welke krachten erop in werken. Van daaruit kan een gesprek over toekomstën ontstaan. Over wat we verwachten of hopen van die toekomstën, en welke middelen we hebben om daar actief aan te sturen. Zoals zo veel in het leven kan dat alleen als er een gezamenlijk idee is over wat waardevol en wat belangrijk is. Deze publicatie draagt daar aan bij.

*Noël van Dooren is landschapsarchitect en van 2025 tot 2029
Rijksadviseur voor de Fysieke Leefomgeving bij het College van
Rijksbouwmeester en Rijksadviseurs (CRa)*

6	Fotoparen van vier onderzoekslocaties
14	Introductie Zoek de verschillen - Landschap in beweging Dorien van de Laak, Rita van Biesbergen
40	Zoek de verschillen - word zelf beelddetective van het landschap
56	Intermezzo Een landschap in transitie – tussen controle en verlangen Lieke Jildou de Jong
60	Essay Te vondeling gelegd Twintig jaar landschapsbeleid en ontwerponderzoek in de zandgebieden Mark Hendriks
80	Intermezzo In de tussentijd Peter Hermens
84	Essay Door oogharen. Landschap en verandering. Hans Teerds
100	Intermezzo Gladgestreken zandlandschap Berte Daan
104	Epiloog Landschap ‘in the picture’ Dorien van de Laak, Rita van Biesbergen
110	Tijdreis langs twee breedtegraden - index van de fotoparen
122	Over de auteurs
123	Colofon

Wat zien we?

1. Het prikkeldraad is weg.
2. De weg is verbreed ten koste van de berm.

Wat weten we?

1. Het boerenbedrijf is gestopt, er was geen opvolger. De schuren worden nu gebruikt voor schuurverkoop vanuit de kerk, met spullen die een tweede kans verdienen.
2. Er worden geen koeien meer geweid, de weilanden worden gebruikt voor het maaien van hooi-en kuilgras en het uitrijden van mest.
3. Door de toename in grootte en breedte van landbouwvoertuigen, evenals het groeiende vrachtverkeer, is de weg verbreed.

Wat zien we?

1. We staan aan de rand van een diepe kuil.
2. We zien dat in 2002 de naaldbomen worden weggehaald.
3. We zien ook dat er in 2024 weer volop opslag staat.

Wat weten we?

1. Bosgebied Het Leesten is eigendom van Staatsbosbeheer.
2. In 2014 is de Veluwe aangewezen als Natura 2000 gebied.
3. De kuil is een grindkuil, een cultuurhistorisch element in het landschap.
4. Grote percelen naalddhout zijn sinds 2002 verwijderd ten behoeve van heideontwikkeling.
5. In 2021 is er een Veluwetransferium gerealiseerd.
6. Het gebied lijdt onder stikstofdepositie en toenemende droogte.

Wat zien we?

- 1. Een karakteristiek boerenerf, met huisverkoop.
- 2. In 2024 is de boerderij woonhuis geworden met een afgesloten erf en wat onduidelijke bedrijvigheid.

Wat weten we?

- 1. De boerderij uit 1774 was van oorsprong een gemengd bedrijf. Zij ligt traditioneel met het achtererf naar de weg. Achter de boerderij ligt het beekdal van de Oude Beek.
- 2. In 2002 had het nog als functie tuinbouw met verkoop aan huis. In 2024 had het al verschillende andere functies gehad, waaronder verhuur voor feesten en partijen.
- 3. De boerderij met opstallen en gronden wordt gezien als interessante inbreidingslocatie.

Wat zien we?

- 1. Aan de overkant van het kanaal ligt een industrieterrein.
- 2. Een brug over het Twentekanaal.
- 3. Er zijn twee windmolens verschenen.
- 4. De schoorsteenpijp is langer geworden.
- 5. Een lage waterstand in het kanaal.

Wat weten we?

- 1. In 2005 werd industrieterrein De Mars aangewezen als herstructureringsgebied om ruimte te bieden aan zware industrie.
- 2. Om de kern van Eefde te ontlasten en De Mars beter te ontsluiten werd in 2011 een nieuwe rondweg met brug over het kanaal aangelegd.
- 3. Er zijn drie windturbines geplaatst en de voormalige vuilstort achter de brug is geheel met zonnepanelen overdekt.
- 4. De pijp van slibverwerkingsbedrijf GMB is verlengd om geuroverlast te verminderen.
- 5. De IJssel heeft te maken met een toename aan lage waterstanden.

Zoek de verschillen

Landschap

in beweging

Tekst Dorien van de Laak,
Rita van Biesbergen

Wat meteen opvalt als we het zandpad aan de Deurneseweg in Ysselsteyn oplopen, is het hek. Twee koetjes in het midden ter versiering en een bordje ‘verboden toegang’. Dat is in ieder geval nieuw. Daarachter de boom die ons standpunt markeert. Wat nu? We bellen aan bij de boerderij. Niemand thuis. Dan toch maar via de buren, een diepvries-supermarkt, langs het slootje het pad op. Het blijkt niet zo makkelijk het juiste beeld te vinden, het past op een af andere manier niet goed. De raampjes van de stal op de foto uit 2002 zijn ook anders. Het 28 mm objectief geprobeerd, maar niet helemaal tevreden. De zon staat trouwens wel precies goed, mooi omfloerst ook. Dan horen we een auto remmen en de stem van een boze boer. “Wat moet dat!” Wij erheen en dan is het snel oké. Hij is geboeid door de foto uit 2002 en wijst: “Kijk, daar ligt nog het betonnen pad, waarover de koeien elke dag richting de melkstal liepen.” Uit frustratie over ‘Den Haag’ is hij overgestapt op jongvee. Dat emotioneert nog steeds. De buurman heeft uitgebreid, van 3.000 naar 11.000 varkens, en heeft een nieuwe schuur vóór de oude gezet. We mogen ons werk afmaken. De foto lukt met de 35 mm lens.

Logboek Ysselsteyn februari 2024

ZOEK DE VERSCHILLEN /

Zo hebben we nog negenenveertig locaties in de Nederlandse zandgebieden opnieuw gefotografeerd, de meesten in 2024, een enkele in 2023 en 2025. We wilden in beeld brengen wat er in het landschap veranderd is sinds 2002. We ontmoetten vaker mensen die geëmotioneerd reageerden op de ontwikkelingen in hun omgeving. Hoe klein de veranderingen in beeld ook lijken, veelal gaat er een groter verhaal achter schuil.

De oorspronkelijke fotoserie maakten we in 2002 in opdracht van de toenmalige Dienst Landelijk Gebied. Op twee breedtegraden hebben we om de vijf kilometer een foto gemaakt - vijftig in totaal - om een beeld te geven van de zandgebieden vóórdat daar de Reconstructie - een wet uit 2002, bedoeld om de ruimtelijke structuur in de intensieve veehouderijgebieden te verbeteren - in gang werd gezet. De locaties zijn willekeurig gekozen. Ze vertegenwoordigen geen kernkwaliteiten van cultuurlandschappen en zijn geen markante voorbeelden van ontwikkelingen. Juist dat vonden we een goed uitgangspunt om twintig jaar later een objectief beeld van veranderingen in het landschap te laten zien.

‘Zoek de verschillen’ is een tijdloos spelletje dat iedereen wel kent. Vroeger stond het in tijdschriften, schoolboekjes en kranten; nu is het te vinden op allerlei gamesites. Twee plaatjes naast elkaar die zoveel op elkaar lijken dat je uitgedaagd wordt de verschillen te ontdekken. Dat wilden we met de fotoparen bereiken.

In ons geval bleef het niet bij het identificeren van de verschillen, we wilden ook achterhalen wat de oorzaken waren van die veranderingen. Waren ze het resultaat van gericht beleid of was er iets anders aan de hand. We gingen als beelddetectives aan de slag. Maar dat deden we niet alleen, we zochten partners in het gebied. Mensen die er woonden of werkten en te dealen hadden met de veranderingen. We stelden hen drie vragen: wat zijn de verschillen, hoe komt dat, wat vind je ervan?

HERFOTOGRAFIE /

Herfotografie is een waardevolle methode voor onderzoek naar ruimtelijke ontwikkeling, stedenbouwkundige transformatie en cultureel erfgoed. Het principe is simpel. Van een locatie wordt een foto genomen. Na een bepaalde tijd wordt weer een foto gemaakt vanuit precies hetzelfde standpunt, met hetzelfde kader, met dezelfde lens en bij voorkeur onder dezelfde lichtomstandigheden. Uit de verschillen die zo zichtbaar worden, kunnen - bedoelde of onbedoelde - ontwikkelingen worden afgeleid.

In Nederland zijn verschillende herfotografieprojecten gerealiseerd; we noemen er twee: Objectief Nederland en de Canon van het Nederlandse Landschap. Beide projecten bestrijken heel Nederland. Objectief Nederland heeft een meer kunstzinnige achtergrond; de Canon is gebaseerd op karakteristieke locaties die zijn aangewezen door de provincies.

Ook internationaal wordt herfotografie toegepast. Het Belgische ‘Recollecting Landscapes’ is voor ons een inspirerend voorbeeld. De locaties in dit project zijn gebaseerd op foto’s van botanicus Jean Massart uit 1904. Ze zijn inmiddels vier keer opnieuw gefotografeerd - meest recent in 2024 - en elke nieuwe serie voegt een nieuwe betekenislaag toe.

In het onderwijs wordt herfotografie gebruikt om leerlingen meer bewust te maken van de transformaties in hun omgeving. In oktober 2024 zijn bijna driehonderd tweedeklassers (havo en vwo) van het Onze Lieve Vrouwe Lyceum in Breda op pad gestuurd met vijf historische foto’s en de opdracht om die opnieuw te maken. Het doel was hen op een nieuwe manier naar de eigen woonplaats te laten kijken en te laten ervaren dat een stad verandert en dat hún stad afwijkt van die van hun ouders en dat die waarschijnlijk weer anders zal zijn voor komende generaties.

LANDSCHAP IN BEWEGING /

De vijftig fotoparen uit 2002 en 2024 vormen de basis van ons project. We zien ze als aanleiding om het landschap aan nader onderzoek te onderwerpen. Dat hebben we gedaan op vier fotolocaties, waar ook onze gesprekspartners hun kijk op de zaak gaven. Daarnaast zochten we naar terugkerende thema’s in de serie: zijn er grotere lijnen zichtbaar, kunnen we aan de hand van de vijftig fotoparen iets zeggen over de ontwikkeling van het landschap in de zandgebieden?

We vroegen ook anderen te reflecteren op de foto’s. In ‘Door oogharen. Landschap en verandering.’ verkent architect en stedenbouwkundige **Hans Teerds** wat landschap is, en hoe we veranderingen daarin kunnen begrijpen. Door ‘door de oogharen’ te kijken – half sluitend, aandachtig en belichaamd – ziet Teerds niet zozeer spectaculaire nieuwe ingrepen, maar een sluipende transformatie: het landschap wordt steeds netter, strakker en functioneler. Bekijk [hier](#) een interview met Hans Teerds.

Mark Hendriks, journalist en hoofdredacteur van het tijdschrift Blauwe Kamer beschrijft in het essay ‘Te vondeling gelegd - Twintig jaar landschapsbeleid en ontwerponderzoek in de zandgebieden’ de recente geschiedenis van het Nederlandse landschapsbeleid. Hij merkt op dat hoewel het institutionele en politieke draagvlak voor landschapsdenken verdween, ontwerpers massaal aan de slag gingen met de vraag hoe de verhouding tussen landbouw, natuur en landschap hersteld kan worden.

Landschapsarchitecten **Berte Daan**, **Peter Hermens** en **Lieke Jildou de Jong** reageren op de foto’s vanuit hun eigen actieve rol als ontwerpers van nu.

VIER GELDERSE LOCATIES NADER ONDERZOCHT /

Op vier Gelderse fotolocaties zijn we, in samenwerking met de provincie Gelderland, nader onderzoek gaan doen. Van de 25 fotolocaties op de noordelijke lijn van de zandgebieden bevinden zich er 17 binnen Gelder-

land. Daaruit zijn er vier geselecteerd, waarbij is gezocht naar thematische variatie, zodat een breed spectrum aan ontwikkelingen en vraagstukken aan de orde komt.

Historisch geograaf Jan Neefjes (Bureau Overland) maakte voor elke locatie een historische schets, zodat duidelijk wordt hoe het landschap zich de laatste 100 jaar heeft ontwikkeld.

Voor het journalistieke onderzoek zijn we op stap gegaan naar de vier locaties en hebben we ter plekke bekeken hoe het landschap zich aan ons voordeed. Tijdens onze wandelingen spraken we bewoners en bezoekers direct aan over hun band met het landschap. Parallel hieraan zochten we partners die samen met ons de veranderingen tussen 2002 en 2024 wilden duiden. Daarbij stonden drie vragen centraal: Wat is er veranderd? - Waardoor komt dat? - Wat vind je daarvan? Vier van hen portretteerden we in [een kort filmpje](#). Het uitgebreide onderzoeksverslag is [hier](#) te vinden.

NOORD 08 - KOOTWIJKERBROEK
#trotsopdeboer

Eén van de verschillen tussen de foto uit 2002 en 2024 valt misschien op het eerste gezicht niet op maar heeft wel een grotere reikwijdte. Het prikkeldraad langs de wei is verdwenen. Dat betekent dat er geen koeien meer staan. Dat kan twee oorzaken hebben: ofwel de koeien staan op stal. Ofwel de melkveehouder is gestopt. Beiden zijn een tendens in de agrarische sector.

De gemeenteraad van Barneveld heeft op 16 juli 2025 haar nieuwe omgevingsvisie vastgesteld. Inwoners hebben er drie jaar over mee-gepraat, en in Kootwijkerbroek klinkt een eensgezind geluid: het dorp moet agrarisch blijven. Tegelijkertijd verandert het dorp zichtbaar: veel boerenbedrijven stoppen en nieuwe woningen, andere teelten, en niet-agrarische bedrijvigheid komen ervoor in de plaats. De landbouw haalde het dorp ooit uit de armoede en vormt nog steeds een belangrijk deel van de identiteit, maar staat onder druk door regelgeving, woningbouwplannen en natuurbeleid.

Jaap van den Top, boer en gemeenteraadslid, ziet het landschap veranderen. “Vroeger stonden overal koeien, nu zijn veel melkveehouders gestopt.” Hij pleit ervoor dat agrarische natuur evenveel waardering krijgt als de natuur op bijvoorbeeld de Veluwe. Dat moet volgens hem ook tot uitdrukking komen in een goede financiële vergoeding voor de boer. Van den Top is regelmatig in Den Haag te vinden waar hij de landelijke politici van zijn partij, de ChristenUnie, ervan wil overtuigen dat intensieve veehouderij een onmisbare schakel is in de agrarische productie. Dat strookt niet met het partijstandpunt maar Van den Top vindt dat dit geluid te weinig wordt gehoord. Zijn ideale toekomstbeeld is een traditioneel essenlandschap met daarin moderne boerenbedrijven.

Kunstenaar Davitha van de Kuilen onderzoekt in haar kunst de vergankelijkheid. “Er verandert zoveel, en dat doet soms pijn. Bijvoorbeeld als zandwegen verdwijnen, of karakteristieke bomen gekapt worden. Klassieke boerenbloementuinen die veranderen in een grasveld met onderhoudsvrije planten. Je ziet het verleden letterlijk verdwijnen uit het landschap. De vraag is: hoe neem je het oude mee in het nieuwe?” Bekijk [hier](#) het videoportret van Davitha van de Kuilen.

In de zomer van 2025 heeft de Provincie Gelderland besloten de bufferzone rondom Natura-2000 gebied De Veluwe te verbreden van 250

Het Wallenborchpad biedt een blik op het oude agrarische cultuurlandschap van Kootwijkerbroek. Het loopt door weilanden en langs de Garderbroekse beek.

We zien hier dat in 2002 de naaldbomen zijn weggehaald, terwijl in 2023 alweer volop opslag zichtbaar is. Stikstofneerslag is daarvan een belangrijke oorzaak.

meter naar 500 meter. Dat kan ook consequenties hebben voor de bedrijfsvoering van Van den Top. “Regels zijn regels,” zegt hij daarover, “daar moet je mee omgaan.” Zijn zoon neemt het bedrijf straks over, al weet niemand hoe de toekomst eruitziet. “Wij vechten voor ons voortbestaan. En we passen ons aan. Dat hebben we altijd al gedaan.”

Blijft Kootwijkerbroek agrarisch? Zowel Van den Top als Van de Kuilen benadrukken: het gaat erom dat het landschap en de gemeenschap hun ziel behouden – door traditie te verbinden met vernieuwing.

NOORD 11 - UGCHELEN HET LEESTEN

Hoe beleid landt in het landschap

‘Als je het wildrooster overgaat, kom je in een andere wereld.’ Aan de zuidrand van Apeldoorn ligt ’t Leesten, een van de toegangspoorten tot de Veluwe. De locatie ontwikkelde zich van kleinschalige recreatieplek tot een multifunctioneel transferium, bedoeld om bezoekersstromen te spreiden en kwetsbare natuur te beschermen. “Dat werkt,” zegt boswachter Laurens Jansen. “Mensen verspreiden zich in no time over het terrein en wandelaars kunnen nog steeds de rust opzoeken.”

Maar Staatsbosbeheer, eigenaar van het gebied, worstelt met andere uitdagingen. “De grootste bedreiging is stikstof,” zegt Jansen. “Je ziet het niet, maar het verzuurt de bodem en maakt vogels kwetsbaarder.” Ook verdroging speelt een rol; de droge zomers van 2017 en 2018 kostten veel fijnsparren het leven. “Zelfs eiken worden minder vitaal.” De komst van de wolf voegt een extra uitdaging toe. Daardoor zijn de moeflons vrijwel verdwenen, en staan ook de schaapskuddes onder druk.

Om de biodiversiteit te vergroten en leefgebieden van vlinders, reptielen en vogels met elkaar te verbinden zijn corridors opengekapte tussen de heidevelden. “We noemen dat ‘liefdespaden’ voor vlinders,” zegt Jansen. Het probleem is alleen dat de open gebieden razendsnel weer dichtgroeien, een gevolg van de stikstofneerslag. “Samen met vrijwilligers werken we tegen de klippen op om de heide open te houden,” aldus Jansen. Staatsbosbeheer krijgt slechts 82% van het beheer vergoed en moet daarom nadenken over andere inkomstenbronnen, zoals entreegelden, parkeertarieven en vignetten voor mountainbikers en ruiters.

In datzelfde landschap bouwde horecaondernemer Ivo Kamphorst in twintig jaar tijd zijn levenswerk; voor de eigenaar van Bospaviljoen ’t Leesten is de spanning tussen natuur en recreatie voelbaar. “Misschien levert mijn horeca de natuur wel een beetje last op,” zegt hij. “Maar ik heb ook een signaalfunctie. Ik zie en hoor veel, en praat daarover met Staatsbosbeheer. Samen maken we mensen bewuster.” Bekijk [hier](#) het videoportret van Ivo Kamphorst.

Hoop put de boswachter uit de toenemende betrokkenheid van mensen. “Vrijwilligers, bezoekers, ondernemers – iedereen wil meedenken. Zolang er mensen zijn die zich inzetten voor dit landschap, is er toekomst.”

Op de foto van 2024 zien we dat de boerderij woonhuis geworden is met een wat onduidelijke bedrijvigheid eromheen. Het perceel wordt gezien als interessante inbreidingslocatie.

NOORD 12 - LIEREN

Bewoners nemen het heft in handen

In de dorpen ten zuiden van de A1 lijkt het landschap af te wachten. De gemeente Apeldoorn heeft ambitieuze woningbouwplannen voor het gebied. In juli 2024 presenteerde het stadsbestuur twee scenario's voor de toekomst. De dorpen Beekbergen, Lieren en Klarenbeek dreigen daarin te worden opgeslokt door de stad. De meest vergaande plannen zijn voorlopig van tafel, maar het is nog onduidelijk wat het gebied ten zuiden van Apeldoorn te wachten staat. Wat we intussen zien, is een landschap in afwachting, waarin bewoners zelf het heft in handen nemen.

Jurist omgevingsrecht en natuurliefhebber Ruud van der Plank is vrijwilliger bij Natuurmonumenten, heeft een voedselbos aangelegd, windsingels geplant, bloemrijke akkers ingezaaid en hij verwijdert onkruid als Jakobskruid met de hand. “Je zou het activisme in je eigen achtertuin kunnen noemen”, zegt hij. Hij zet zich al jaren in voor het behoud van het kleinschalige landschap tussen Klarenbeek en Lieren. De dorpen moeten kunnen doorgroeien vindt hij. “Niet met massale uitbreidingen, maar met kleinschalige woningbouw die de leefbaarheid versterkt. Behoud door ontwikkeling, dáár geloof ik in.” Van der Plank woont mooi, maar het is niet relaxed, vindt hij. “Ik ben voortdurend bezig het gebied te beschermen.” Hij grinnikt: “Ik ben gewoon een groen mannetje.” Bekijk [hier](#) het videoportret van Ruud van der Plank.

Tien jaar geleden verhuisde landschapsarchitect Marc Holvoet met zijn gezin naar Klarenbeek. Hij voelt zich nauw betrokken bij zijn omgeving. Holvoet kent meerdere boeren met grote melkveehouderijen in het buitengebied. Met hen praat hij regelmatig over de toekomst van de landbouw, de noodzaak van verduurzaming en de invloed van het boerenbedrijf op de volksgezondheid. “Boeren worden in de media vaak neergezet als mensen die niet willen veranderen,” zegt hij. “Maar dat beeld klopt niet. Mijn ervaring is dat ze juist openstaan voor ontwikkeling. Kijk alleen al naar de bloemrijke akkerranden die steeds vaker verschijnen.”

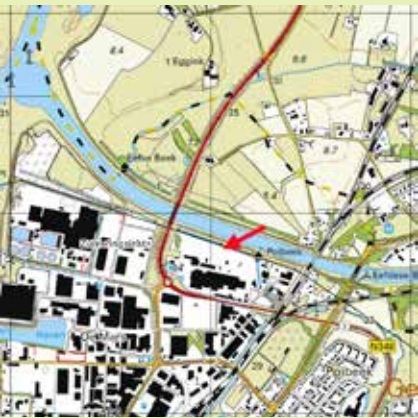
Via zijn netwerk raakte Holvoet betrokken bij een initiatief van een werkgroep van de Dorpsraad. Aanleiding waren de grootschalige uitbreidingsplannen van de gemeente Apeldoorn, waarbij onder andere landbouwgrond zou worden omgevormd tot zonnepark. Dat plan schoot bij veel Klarenbekers in het verkeerde keelgat. De gesprekken binnen de werkgroep waren intensief en gingen soms over abstracte begrippen als kwaliteit van de leefomgeving, identiteit en biodiversiteit. “De taal is soms een drempel,” zegt Marc Holvoet. “Hoe vind je woorden die iedereen begrijpt?” Toch lukte het om een breed gedragen visie op papier te zetten: een ambitiekaart die de toekomst van Klarenbeek schetst. Het buitengebied speelt daarin een centrale rol. Dat hoort bij de identiteit van het dorp vinden de inwoners; het is een huwelijk tussen dorp en landschap.

Bij de gemeente maakte de kaart indruk. Betrokken wethouders prezen de kwaliteit en het realisme van het dorpsplan. “Het was een slimme zet,” vindt Holvoet. “Het stadsbestuur kan nu niet meer om Klarenbeek heen.”
In Klarenbeek is de toekomst niet alleen een zaak van bestuurders, maar ook van de bewoners zelf.

NOORD 15 - ZUTPHEN DE MARS
Kansen voor een nieuw energielandschap

Aan de horizon zijn twee windmolens zichtbaar; ze staan op industrieterrein De Mars. Achter de nieuwe brug ligt een zonneveld. De energietransitie is hier zichtbaar geworden.

Het Nederlandse landschap is geen vaststaand gegeven, maar het resultaat van eeuwenlange verandering. Toch behandelen we het vaak alsof het huidige beeld optimaal is. Dat stelt landschapsonderzoeker Dirk Oudes van Wageningen University & Research (WUR). Hij benadrukt dat juist door de energietransitie een andere manier van kijken nodig is. “Misschien is het huidige landschap niet het beste en kunnen we het juist verrijken.”
Ligt hier een kans voor industrieterrein De Mars in Zutphen?
De Mars groeide na de Tweede Wereldoorlog uit tot een van de grootste bedrijventerreinen van Gelderland: 200 hectare aan industrie, opslag en logistiek en ruim 5000 banen. Het terrein is sterk verouderd en wordt inmiddels gerevitaliseerd. Sinds 2005 staan er drie windturbines op De Mars en op de voormalige vuilstort bij Fort de Pol ligt een zonnepark dat jaarlijks 4,7 miljoen kilowattuur opwekt.

De gemeente Zutphen heeft, na een inwonersberaad, besloten in te zetten op het bereiken van 95% CO₂-reductie in 2050. Daarvoor wil zij op eigen grondgebied meer groene energie opwekken door middel van drie extra windturbines, de aanleg van zonnevelden en de plaatsing van een waterstoffabriek. Dat laatste plan staat ‘on hold’ omdat de markt nog niet rijp lijkt voor groene waterstof.
De opgewekte energie zal via een Smart Energy Hub worden verdeeld en gebruikt voor de bedrijven, maar ook voor gemeentelijke warmtenetten. ‘Lokaal opgewekt en lokaal gebruikt’ is het motto.

Coöperatie Zutphen Energie (ZE), een burgerinitiatief met 1600 leden, is met het project IJsselwind een van de partners in die plannen. Noortje Jacobs is bestuurslid van zowel Zutphen Energie als IJsselwind. In 2015 besloot ZE – na overleg met de leden – om twee windturbines te ontwikkelen. “Er was wat weerstand”, vertelt Jacobs, “maar niet veel. De behoefte aan groene energie is simpelweg te groot.” Het ontwikkeltraject valt tegen. Ze verzucht: “Het duurt al zó lang... en alles wordt alleen maar duurder.” Haar drijvende kracht is verrassend eenvoudig: “Ik wil een schonere wereld voor mijn kleinkinderen en alle volgende generaties.”

“Zonnevelden en windparken worden nog vaak gezien als puur technische ingrepen”, zegt Dirk Oudes. Ze belanden bij voorkeur op plekken waar al veel infrastructuur is, langs snelwegen of op bedrijventerreinen. Volgens Oudes gebeurt dat vooral om weerstand te beperken: “In een open weiland roept een zonnepark meer protest op dan op een plek die al technisch is ingericht.”

Energielandschappen zouden volgens Oudes een nieuw type landschap moeten zijn: gebieden waarin energieopwekking niet losstaat van de omgeving, maar vanaf het begin wordt geïntegreerd in ontwerp en gebruik. Het gaat om meer dan techniek en efficiëntie. Een positief voorbeeld ziet hij in het onderzoeksproject GAZO (Gelderse Aanpak Zonnevelden met Omgevingskwaliteit). In dit project werken onderzoekers, ontwerpers en gemeenten samen aan multifunctionele zonnevelden die ook natuur, recreatie of andere functies bieden. Zo leren overheden, ontwerpers en wetenschappers al doende van elkaar. “Landschap, participatie van bewoners en multifunctionaliteit moeten vanaf het begin worden meegenomen”, is de overtuiging van Oudes. “Alleen dan komen betere plannen tot stand.” Bekijk [hier](#) het videoportret van Dirk Oudes.

VERANDERINGEN IN DE LANDSCHAPPEN VAN DE ZANDGEBIEDEN /

Kijkend naar alle vijftig fotoparen tekenen zich een aantal duidelijke thema’s in de veranderingen af. Zo zien we de energietransitie zichtbaar worden in het landschap. Op de daken van woonhuizen en bedrijfsgebouwen zijn zonnepanelen verschenen. Langs snelwegen en op bedrijventerreinen worden windturbines geplaatst. In een woonwijk staat een nieuw trafohuisje. De komende jaren zijn zo’n 50.000 van deze huisjes extra nodig om aan de grotere energievraag te voldoen. Ook in de agrarische sector is verandering gaande. Op de foto’s is te zien dat kleinere boerenbedrijven stoppen en grotere bedrijven juist uitbreiden. Veel boerenerven transformeren tot woonerven of recreatieverblijven. Het lijkt een detail - rechthoekige voren in landbouwgrond in plaats van gebogen voren - maar het duidt op een grotere ontwikkeling: steeds verder gaande economisering van landbouwgrond.

We zien tekenen van klimaatadaptatie, in de vorm van meanderend gemaakte waterlopen en naaldhoutpercelen die zijn verwijderd. Waterhuishouding wordt aangepast door boerderijen te verplaatsen en natuurgebieden aan te leggen. Om de biodiversiteit te bevorderen worden heidevelden opengemaakt, spoorzones ingericht voor flora en fauna en zandwegen beschermd. Opvallend is dat karakteristieke elementen uit het landschap verdwijnen of slecht worden onderhouden. Een rigoureuus voorbeeld zien we in Oirlo, waar een deel van een bolle es is afgegraven en een aantal sloten is gedempt. Ook veiligheid is een thema. Een onbeveiligde spoorweg wordt beveiligd, er is meer straatverlichting langs de snelweg, landwegen zijn verbreed en verhard en de aanwezigheid van camera’s is als nieuw fenomeen in de foto’s zichtbaar.

LANDSCHAP ALS DECOR /

Onze belangrijkste observatie is echter dat er weinig aandacht lijkt te zijn voor het landschap als zelfstandige waarde. Het landschap wekt de indruk van een decor waarin allerlei functies schijnbaar willekeurig zijn uitgestrooid. Snippers natuurgebied liggen naast intensieve vee-

houderijen, windmolens landen ogenschijnlijk lukraak in de omgeving, dertien-in-een-dozijn-bedrijventerreinen verschijnen overal.

Zo zien we in Arcen gigantische villa’s geprojecteerd in een ecologische verbindingszone. In Barneveld is bedrijventerrein Harselaar uitgerold over een voormalig kleinschalig agrarisch landschap. Hoewel de grond daar rijk is aan archeologische vondsten, is er geen enkele verwijzing naar de historie of het oude cultuurlandschap. In Hilvarenbeek is het Nestven hersteld en wordt het zorgvuldig onderhouden door vrijwilligers. Maar vlak naast dit natte natuurgebied zien we forse uitbreiding van varkens- en melkveehouderijen. In Ysselsteyn is een varkenshouderij uitgebreid van 3.000 naar 11.000 varkens terwijl aan de overkant van de straat natuurgebied Rouwkuilen met moeite overeind wordt gehouden. In Zutphen worden windmolens en zonnevelden geplaatst zonder aandacht voor het ontwerpen van een samenhangend energielandschap.

Het landschap wordt op deze manier een verzameling van functies, zonder dat er op groter schaalniveau en over een langere periode wordt gekeken naar historie, samenhang en wenselijkheid.

BEELDMONITORING VAN HET LANDSCHAP /

De laatste jaren staat het landschap - gelukkig - weer meer in de belangstelling. Er worden gebiedsprocessen opgestart en gebiedsbiografieën geschreven, in samenwerking met, of onder opdrachtgeverschap van de bewoners. Het landschap speelt daarin een belangrijke rol. De nieuwe Ontwerp-Nota Ruimte spreekt van het versterken van natuur, waterkwaliteit en leefomgeving, maar verzuimt landschap een positie te geven als zelfstandige waarde. Organisaties zoals LandschappenNL hebben zienswijzen ingediend om het landschap beter te borgen.

Bij het maken van nieuwe plannen wordt vooral vooruitgekeken, maar terugkijken is minstens zo belangrijk. Om meer inzicht te krijgen in de veranderingen in het landschap is in 2018 de Monitor Landschap in het leven geroepen. In de Monitor, ondergebracht bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), worden aan de hand van indicatoren zoals openheid en opgaand groen, met behulp van databestanden veranderingen in kaart gebracht. Hiermee kunnen betrokkenen en beslissers het inhoudelijke gesprek voeren. Hoe ontwikkelt het landschap zich? Hoe maken we de juiste keuzes? Ook kan achteraf worden bekeken wat de effecten van genomen besluiten op het landschap zijn geweest en kan het beleid eventueel worden aangepast.

Onze vijftig fotoparen zijn toegevoegd aan de **Monitor Landschap**. De foto’s laten zien hoe het er buiten, in de echte wereld, uitziet. Ze maken de transitie van het landschap op een voor iedereen toegankelijke manier zichtbaar. De foto’s maken gesprekken los merken we - en dat is ook de bedoeling want we moeten het hebben over ons landschap. Niet alleen met beleidsmakers en ontwerpers maar ook met bewoners en gebruikers.

VERANTWOORDELIJKHEID NEMEN EN GEVEN /

In onze gesprekken met partners in de onderzoeksgebieden werden we geraakt. Wat ons opviel was niet alleen hun liefde voor de plek waar ze wonen of werken, maar vooral hun bereidheid om verantwoorde-lijkheid te nemen - vaak tegen de stroom in. Mensen die, ieder op hun eigen manier, proberen te zorgen voor wat zij van waarde vinden: het landschap, het dorp, de natuur, hun bedrijf, hun gemeenschap. Ze zoeken wegen in wat soms voelt als een mijnenveld van regels en belemmeringen. Ze bouwen bruggen tussen natuur en landbouw, tus-sen recreatie en ecologie, tussen dorpsgevoel en een nieuwe werke-lijkheid. Sommigen spreken als raadslid namens boeren en buitenlui, anderen houden de heide open of ontwikkelen zelf natuur als de over-heid het laat afweten.

Nederland lijkt soms stil te staan, maar als je goed kijkt is er volop beweging. Wat we missen is niet betrokkenheid, maar ruimte om die betrokkenheid tot bloei te laten komen. Juist nu is er behoefte aan mensen die verantwoordelijkheid durven te nemen – én de ruimte krij-gen om dat te doen.

Wij wilden laten zien wat beleid - of het gebrek daaraan - in de praktijk betekent. Wat het voor een bedrijf uitmaakt of een bufferzone 250 of 500 meter breed is. Wat het betekent voor een boswachter als Staats-bosbeheer onvoldoende middelen heeft voor onderhoud. Wat het met een agrariër doet als er geen budget is voor agrarisch natuurbeheer. Of met een bewoner die met liefde zijn omgeving wil onderhouden, maar botst op onduidelijkheid en stroperigheid.

Ons pleidooi is eenvoudig, maar fundamenteel: geef mensen de ruim-te én verantwoordelijkheid. Alleen zo kunnen ideeën werkelijk wortel schieten in de samenleving. We zien dat bij overheden het besef groeit dat het nodig is contact te zoeken met bewoners en gebruikers. Dat vraagt de bereidheid naar buiten te gaan. Naar de plek waar het zich afspeelt: in de samenleving, in het landschap.

Over een zandpad - het Akkerstraatje - lopen we naar onze locatie bij een beek, de Raamloop. We herkennen de kas en het huis rechts daarvan. De buxus is weg. Allemaal Engels raaigras wat de klok slaat. Dat levert een saaie voorgrond op, helemaal omdat de horizon hoog ligt. Even doorbijten maar, de Raamloop geeft nog een beetje richting en de afdruk van een tractorband doet ook iets.

Daar komt de eigenaar van de grond aanlopen. Hij is toch wel benieuwd wat we hier doen. Hij heeft zijn buxus en taxuskwekerij een jaar of vijf geleden opgegeven. Zijn kinderen wilden het bedrijf niet overnemen. Vroeger, toen de boer nog een klein jongetje was, stonden hier allemaal hoge heggen, hij kon de huizen erachter niet zien. Hij denkt dat die heggen als functie hadden het verstuiwen van de zandgrond tegen te gaan. Het was arme grond, je kon er niet alles verbouwen.

Deze zandweg is behoed voor bestrating door de bewoners, omdat Vincent van Gogh hier nog gelopen heeft. We maken een foto van de historische grond.

Logboek Z03 - Rijsbergen, 7 maart 2024

Zoek de verschillen

- word zelf beelddetective van het landschap

“Soms horen we van mensen: ‘er is niet veel veranderd in die twintig jaar’, maar achter kleine verschillen in het landschap ontdekten we vaak een groot verhaal.”

Wat zien we?

- 1. Het bord met de tekst Welkom is verplaatst.
- 2. Op veel daken zijn zonnepanelen gekomen.
- 3. Er is een transformatorhuisje geplaatst.
- 4. Om het witte chalet staat een hogere schutting.

Wat weten we?

- 1. Als gevolg van de energietransitie zijn de komende jaren zo'n 50.000 van deze transformatorhuisjes extra nodig in Nederland om aan de groeiende energievraag te voldoen.
- 2. 't Wolferink is een jaren tachtig woonwijk in de gemeente Haaksbergen, gekenmerkt door laagbouw in een netwerk van straten en enkele ontsluitingswegen zoals De Volmer. De wijk wordt aan de zuid- en westzijde omzoomd door een groene gordel.
- 3. In deze groene zone zijn behalve het trahuisje, ook tijdelijke woningen geplaatst voor de opvang van Oekraïense vluchtelingen. In de groenzone zijn nieuwe functies geland, ten koste van het groen.

Wat zien we?

- 1. De schuren met autobanden en de kuilvoer-opslag zijn verdwenen.
- 2. Daarvoor in de plaats ligt nu een weiland, omgeven door prikkeldraad, met op de achtergrond bomen en struiken.
- 3. De weg met de eiken is onveranderd gebleven, de bomen zijn wel dikker geworden.

Wat weten we?

- 1. Deze locatie ligt in het beekdal van de Poppele Leij.
- 2. Het voormalige boerenbedrijf is uitgekocht om plaats te maken voor natuurgebied De Krombeemden.
- 3. Het nieuw gecreëerde natuurgebied is toegankelijk voor wandelaars en eigendom van het Brabants Landschap.
- 4. De tweede fase in de ontwikkeling van het beekdal is gericht op het klimaatbestendig maken van de waterhuishouding, het herstellen van de meanderende loop van de beek en het vergroten van de biodiversiteit.
- 5. In 2023 was er nog één agrariër die niet wilde meewerken. Om het hele project te kunnen voltooien zou deze grondeigenaar bereid moeten zijn, zijn land op vrijwillige basis te verkopen.

Wat zien we?

- 1. Aan de boom is een extra tak gegroeid.
- 2. De stallen zijn uitgebreid.
- 3. Er zijn elf voedersilo's bijgekomen.
- 4. Er is een luchtwasser zichtbaar.
- 5. Op de daken van de stallen liggen zonnepanelen.

Wat weten we?

- 1. Ysselsteyn ligt in de gemeente Venray, de gemeente met het hoogste aantal varkens en kippen in Nederland.
- 2. Het aantal varkenshouders in Nederland is afgenomen, vooral kleine bedrijven stoppen. Het aantal varkens per bedrijf is in 10 jaar gestegen met bijna 50%.
- 3. Het bedrijf op de foto is sinds 2019 gegroeid van 3.000 varkens naar 11.000 varkens.
- 4. Tegenover het bedrijf ligt het beschermde natuurgebied De Rouwkuilen. Het wordt ernstig bedreigd door hoge stikstofbelasting afkomstig van de omringende intensieve veehouderij.
- 5. Voor elke uitbreiding van een varkensbedrijf is het gebruik van een luchtwasser verplicht. Bij dit bedrijf is de luchtwasser aan de achterkant geplaatst, zo ver mogelijk van het natuurgebied verwijderd.

Wat zien we?

- 1. De taxusbomen tussen de huisjes zijn zo groot geworden dat ze het zicht op de achtergrond belemmeren.
- 2. Bij het rechterhuisje is de binnenrand van de kozijnen wit geverfd.
- 3. Alle bomen zijn gegroeid.

Wat weten we?

- 1. De huisjes maken deel uit van recreatiepark Klein Vink en staan aan de rand van een zandwinningsplas.
- 2. In samenwerking met de provincie Limburg ontwikkelde Klein Vink in 2010 het plan 'Arcen Spa': uitbreiding van het aantal recreatiewoningen, toevoeging van een hotel en exclusieve woningbouw op 90 kavels. Dit is inmiddels afgerond.

- 3. De villawijk ligt tussen twee beschermde natuurgebieden in - Nationaal park De Maasduinen Noord en Zuid. Zouden de taxusbomen op de foto er niet staan, dan zouden de villa's zichtbaar zijn.
- 4. Omwonenden hebben destijds bezwaar gemaakt tegen de plannen. Geen van de bezwaren is gehonoreerd. De compensatienatuur die als voorwaarde was opgenomen in de bestemmingsplanwijziging is volgens hen nooit gerealiseerd.

Wat zien we?

- 1. Op de voorgrond van de foto is de oever verland en is de begroeiing sterk toegenomen.
- 2. De waterplas is kleiner geworden.

Wat weten we?

- 1. Het Witte Veen is een hoogveengebied op de grens tussen Duitsland en Nederland. De Hegebeek, het water op de foto, stroomt daardoorheen.
- 2. Het Witte Veen is aangewezen als Natura-2000 gebied en is eigendom van Natuurmonumenten.
- 3. De hoogveennatuur wordt bedreigd door verdroging en neerslag van stikstof.
- 4. Om meer water in het gebied vast te houden is de Hegebeek ondieper gemaakt. Dat heeft ook een positief effect op de ontwikkeling van een Vogelkers-Essenbos dat de biodiversiteit bevordert. (op de foto zichtbaar).
- 5. Door het herstel van het hoogveen wordt CO₂ vastgehouden.

Wat zien we?

- 1. Rond het bedrijfsterrein van 'Breewel transport' is een hek geplaatst.
- 2. Op de achtergrond zijn de wieken van vijf windmolens zichtbaar.
- 3. De twee lampen naast de tankstations zijn vervangen door LED verlichting.
- 4. Bij het achterste tankstation is een AdBlue-unit toegevoegd.

Wat weten we?

- 1. Logistic Center Hazeldonk is een bedrijventerrein langs de A16 op zowel Belgisch als Nederlands grondgebied.
- 2. In het kader van het project 'EnergieLand-schap A16' zijn 5 windmolens geplaatst bij Hazeldonk-West, als onderdeel van een corridor van 28 windmolens tussen de Moerdijkbrug en de Belgische grens.
- 3. De ondernemers op het terrein werken gezamenlijk aan het verhogen van de kwaliteit, leefbaarheid, veiligheid en duurzame uitstraling van het bedrijventerrein.
- 4. AdBlue is een toevoeging aan diesel die schadelijke stikstofoxiden (NOx) in uitlaatgasen omzet in onschadelijk stikstof en waterdamp, en is nodig om te voldoen aan de Euro 6-emissienormen.
- 5. Op meerdere fotolocaties zien we hekken en ook camera's verschijnen.

Twee mannen wandelen langs als wij statief en camera klaarzetten. Als een fata morgana lijken grote schuren naar ons toe te schuiven over de es. De vier bomen, waarvan er twee nog petieterig waren op de vorige foto, staan pal om de invasie tegen te houden.

De kisten op de foto uit 2002 waren waarschijnlijk bedoeld voor winterpeen, of prei. Het is van oudsher een akkerbouwgebied hier. Aldus een van de wandelaars, die verkeerd gelopen waren en ons daarom nu voor de tweede keer passeren. Je hoort meteen dat we in Limburg zijn. Op de akker achter ons staat prei te wachten op de oogst.

De zon is grillig en laat zich op het moment suprême even zien.

Later rijden we op weg naar Swolgen langs de schuren, het zijn een vleesbedrijf en een pluimveehouderij.

Een landschap in transitie tussen controle en verlangen

Tekst Lieke Jildou de Jong

Wat als je alleen naar de foto's kijkt, zonder kennis te nemen van de achtergrondinformatie. Wat zie je dan eigenlijk? Wat vertellen de beelden, zonder gevoed te worden door sympathie voor het achterliggende verhaal?

Klikkend door de locatie-foto's, wisselend tussen 2002 en 2024, besef ik me dat ik naar een momentopname kijk. Kun je hier echt theorieën aan verknopen? Hoe verhoudt het beeld zich tot het seizoen waarin het genomen is, het moment in een beheerplan en de context die buiten het beeld valt? De lens van de fotograaf vormt een koker die me een klein onderdeel van het landschap laat zien, een fragment van een groter verhaal dat buiten beeld valt.

Een landschap staat nooit stil; het is altijd in verandering en beweegt geleidelijk mee met de wensen van de gebruiker, zeker in het geval van Nederland. Deze wensen zijn gevarieerd en grillig; ze weerspiegelen de tijdsgeest, de eigenaar van de grond en de relatie tussen de mens en de niet-mens, plant en dier. Binnen één gebied kan dit per windrichting radicaal verschillen, ook tussen naaste burens. Dit valt uit de fragmenten af te lezen, wat misschien wel het meest zegt over de tijdsgeest en de mens in transitie.

De tijdsgeest en daarmee de normen en waarden van die tijd vertalen zich in allerlei vormen. Van het gebruik van planten en steile oevers tot aan het materiaalgebruik voor afbakening van grenzen. Sinds wanneer zijn sloten als grenzen niet meer voldoende en zijn we begonnen met het plaatsen van hekken? Zijn de hekken en schuttingen een teken van wantrouwen of is dit daadwerkelijk nodig? Zijn we banger dan voorheen geworden om eigendom te delen of los te laten? Wat hebben we te verliezen? Moeten we weer leren delen?

De zoektocht tussen delen en eigenbelangen zie je terug in het beheer. Hier en daar is er ruimte gemaakt voor een beetje ruigte in de bermen, de akkerranden of achter een houtwal. Soms denk ik de beheerpakketten en de natuurdoelen uit de beelden te kunnen destilleren.

Vaak blijven de fotolocaties op hoofdlijnen hetzelfde ingericht. Het landgebruik verandert, of schaaft wat bij. Het blijft vrij onschuldig en is eenvoudig bij te stellen. Met uitzondering van een paar gevallen zoals **Oirlo**. Hier is de welving uit het landschap weggeveegd, en heeft plaatsgemaakt voor een vlakke akker, met een batterij schuren aan de horizon. Dit zijn onomkeerbare aardkundige ingrepen, die cultuurhistorie uitwissen en tornen aan watersystemen. De drang naar efficiëntie en controle van de mens op het landschap druipt ervan af, met enkelvoudig doel. Wordt hier nog iets gedeeld? Meervoudig ruimtegebruik hebben we hard nodig in het kleine landje waar we in wonen, maar is nog niet vanzelfsprekend. Zou het niet goed zijn om bij elke ingreep in de openbare ruimte te bedenken wie of wat ervan mee kan profiteren?

Als ik een gevoelsmatig verschil zou moeten benoemen, is dat het landschap in 2002 er meer ontspannen uitziet dan in 2024. Niet dat het toen per se beter was, maar omdat ik me steeds meer bewust ben geworden van wat we willen en moeten van de buitenruimte. De nieuwe beelden reflecteren de zoektocht naar de balans tussen het huidige gebruik, de klimaatopgaven en natuurdoelen in een doordenderende economie. Wij mensen moeten eraan wennen dat we steeds meer van het landschap verlangen: bouwmaterialen, woonplekken, voedsel en recreatieruimte, en dat moet ook nog eens gepaard gaan met het verbeteren van het ecosysteem. Vanuit alle perspectieven wordt meegekeken, gekeurd en afgekeurd. Wetenschap wordt bevraagd en ontkracht. Het zorgt ervoor dat de spanningen in het landelijk gebied oplopen en dat er als uitvlucht naar oplossingen wordt gezocht in de marge. Zoals in Geesteren waar de steile oevers veranderd zijn in natuurvriendelijke oevers, of in **Soest-De Birk** waar iets van de sloot is afgesnoept voor landbouw.

De beelden van 2024 vertellen over die spanning tussen loslaten en vasthouden. Kleine stapjes van loslaten, en de grenzen hier en daar wat laten veren, geven ons nieuwe inzichten en ontmoetingen waarin we leren te delen en vertrouwen. Soms laat de koker van de fotograaf dit al zien, wat hopelijk tot inzicht

ten en een mooie ontmoeting leidt met een buurman of niet-mens.

In **Helmond** zie ik een nieuwbouwwijk met een kraag van riet eromheen. Hoewel ik niet helemaal zicht heb op wat hier echt gebeurt, hoop ik te zien dat er een stukje natuur om de wijk heen is gelegd, dat daarmee de afbakening van de wijk in het landschap aangeeft. Het stukje natuur voor de mens als uitzicht, om het gevoel te versterken dat je in het landelijk gebied woont, of dicht bij de natuur, en voor soorten om gebruik te maken van deze mini-buffer van natuurlijke ingrediënten.

Volgens mij moeten we leren delen, en samen leven. En dan in eerste instantie met de niet-mens. Het ecosysteem is van zo onschatbare waarde dat we dit als mens nooit zullen kunnen bevatten. De natuur heeft een ingebouwd herstelsysteem, dat op microscopische schaal nog niet duidelijk zichtbaar is. We moeten leren los laten en ruimte geven zonder dat we nog precies weten wat het doel ervan is. Dit kan prima gecontroleerd, gemonitord en beschreven worden, als we dat willen. Zolang we het landschap maar kunnen delen en samen kunnen leren over de waarde van meervoudig ruimtegebruik.

Te vondeling gelegd

Twintig jaar landschapsbeleid en ontwerponderzoek in de zandgebieden

Tekst Mark Hendriks

De fotografische landschapsbiografie die Rita van Biesbergen en Dorien van de Laak maakten, suggereert een structureel gebrek aan landschapsbeleid. Hoe kwam dit zo, en was het ooit anders? Tegelijkertijd zat de vakgemeenschap niet stil. In prijsvragen en manifestaties stortten ontwerpers zich op de vraag hoe de verhouding tussen landschap, landbouw en natuur hersteld kan worden.

Het moet gezegd: de veranderingen die de afgelopen twee decennia in het landschap van de zandgebieden hebben plaatsgevonden spat-ten niet van het scherm. De verschillen tussen de foto's die samen een paar vormen – dezelfde locatie in 2002 én in 2024 – zijn ronduit subtiel, en soms nauwelijks waarneembaar. Een kleine greep: een verdwenen boom in de verte, een ander gewas op hetzelfde stuk grond, een beek die iets anders stroomt, een extra stal aan de horizon, een vakantiehuis op een voormalig boerenerf.

Hoe klein de verschillen ook zijn, fotografen Rita van Biesbergen en Dorien van de Laak komen na vijftig fotoparen tot de slotsom dat veel veranderingen die zij met hun 'fotografische landschapsbiografie' hebben vastgelegd, 'lukraak en willekeurig aanvoelen'. Ze schrijven: 'Functies en ontwikkelingen lijken elkaar in de weg te zitten. Het landschap als zelfstandige waarde is in veel gevallen het kind van de rekening.' Verrommeling treedt op en dragende structuren worden aangetast, zoals de afgegraven bolle es en gedempte sloten in het buitengebied van het Limburgse gehucht Oirlo (**Z22-2024**), de schaalvergroting van weidegrond in Hilvarenbeek (**Z09-2024**) en de verbos-sing van een heideveld in Chaam (**Z06-2024**). Oude bomen en dichte beplantingen verdwijnen – de weggehaalde berken- (**N20-2024**) en populierenrijen (**Z16-2024**) bij Neede en Aarle-Rixtel, de verdwenen kavelbeplanting in de buurt van Geesteren (**N19-2024**), en de gaten die zijn ontstaan in een oude eikenlaan bij Leunen in Noord-Limburg (**Z21-2024**). De stapsgewijze verkleuring van het landgebruik – van landbouw naar bedrijventerrein (zoals bij Barneveld, **N07-2023**), van akkerbouw naar coniferenteelt (zoals in Swolgen, **Z23-2024**), van grasland naar maïs – doet de herkenbaarheid van het landschap geen goed. Van landschapsverfraaiing of deugdelijk beheer is, zo schrijft het fotografenduo, op maar weinig plaatsen sprake.

Degenen die deze op het oog ondoordachte ingrepen en tegenstrijdige ontwikkelingen initiëren en toestaan, waaronder veel gemeenten, hebben geen idee wat er verloren gaat. De omwonenden die het aanzien, voelen zich machteloos, vertelden ze aan Van Biesbergen en Van de Laak. Alsof het ze allemaal maar overkomt.

Het doet denken aan een uitspraak van Adriaan Geuze bij het zien van de vele bedrijventerreinen langs de randen van het Groene Hart. In het tv-programma *Zomergasten* vroeg de landschapsarchitect zich in 2015 af wie die anonieme verdozing, op de plek waar 'stad en land elkaar kussen', had besteld. "Helemaal niemand", zei hij tegen pre-

sentator Wilfried de Jong. “En toch staan ze er.” Volgens Geuze was de wildgroei aan hallen en loodsen het resultaat van een endemisch gebrek aan consistent ruimtelijk beleid. Daar is in dit verband ook sprake van. Het algemene beeld dat oprijst uit de fotoparen, namelijk dat nieuwe ontwikkelingen verwantschap ontberen en veranderingen willekeurig lijken plaats te vinden, is terug te voeren op een gemis aan rijksregie. De twintig jaar die de fotoparen bestrijken, zijn niet toevallig ook de periode waarin de nationale ruimtelijke ordening werd ontmanteld en van coherent landschapsbeleid nagenoeg geen sprake was. Terwijl de lijst met opgaven voor het landelijk gebied in diezelfde twee decennia niet bepaald korter is geworden, en bovendien ingewikkelder. Ze zijn genoegzaam bekend: de hervorming van de landbouw, biodiversiteitsherstel, klimaatadaptatie, woningnood, de omslag naar een duurzame energievoorziening, de behoefte aan recreatie- en ontspanningsplekken, en ga zo maar door. Het landschap is een vergaarbak gebleken waar losse en sectorale projecten als confetti neerdalen. Terwijl voor een integrale aanpak – waarbij ontwikkelingen wél samenhang vertonen en wél verband houden met de omgeving – het landschap het startpunt moet zijn. Geen decor, maar het fundament.

I.

Voor we hieronder in vogelvlucht de recente geschiedenis van het Nederlandse landschapsbeleid nader toelichten, is het goed om ons te realiseren dat falend landschapsbeleid – of zelfs de totale afwezigheid ervan – niet per se dramatisch hoeft te zijn. De mooiste cultuurlandschappen zijn immers het resultaat van de wijze waarop boeren, en in vroeger tijden ook de landadel, zonder tussenkomst van de overheid hun land hebben bewerkt en onderhouden. Lange tijd werd de agrarische productiecapaciteit bepaald door de mogelijkheden die het landschap ter plaatse bood. Het boerenbedrijf functioneerde volgens een vanzelfsprekende systematiek, inspelend op bodem- en watercondities en gebruikmakend van natuurlijke processen, waarbij vanuit nut en noodzaak tal van landschapselementen zijn toegevoegd: hagen om het land af te bakenen, sloten om te ontwateren, houtwallen voor hakhout, singels voor beschutting, bomenrijen voor de omzoming van erven. Die symbiose tussen aarde, natuur en mens – volgens de Groningse hoogleraar Landschapsgeschiedenis Theo Spek het wezen van cultuurlandschap – leidde in de zandgebieden van Oost-Brabant, Limburg, Drenthe, Achterhoek en Twente tot kleinschalige en afwisselende coulissenlandschappen die in veel gevallen nog altijd tot de verbeelding spreken.

Hoewel voortgekomen uit de omvangrijke ontginningen van woeste gronden en uitgestrekte heidevelden, dragen zulke cultuurlandschappen volgens de Wageningse emeritus-hoogleraar Rurale Sociologie Jan Douwe van der Ploeg een zekere mate van continuïteit in zich¹. Ze evolueren wel, maar met een ritme dat uiterst traag is. Die traagheid zorgt dat landschappen over lange periodes stabiel zijn, waardoor mensen een onverbreekelijke band opbouwen met de plek waar ze zijn opgegroeid. Het continue karakter van landschap zorgt dat elke streek verrassend is, omdat je iets te zien krijgt dat je nergens anders ziet. De hamvraag is hoe wij omgaan met dat gemaakte, lang bestaande landschap, waar generaties voor ons aan gebouwd hebben. Theo Spek

1 / Jan Douwe van der Ploeg,
De virtuele boer, Van Gorcum,
1999

noemt dit de ethische kant van landschap. Hoe behandelen we het, hoe laten we het na?

Na de Tweede Wereldoorlog beginnen we de spot te drijven met de continuïteit van landschap. Door technologische vooruitgang, wetenschappelijke inzichten (van met name de Landbouwhogeschool in Wageningen) en institutionele daadkracht wordt de Nederlandse landbouw vanaf de jaren '50 opgestuwd in de vaart der volkeren. Om talloze redenen waarover we hier niet zullen uitweiden (maar die onder meer gaan over de politieke wil om van landbouw een economische factor van belang te maken) raakten veel boerenbedrijven losgezongen van de plek waar ze stonden. Ze veranderden in wat Van der Ploeg noemt ‘anonieme knooppunten waar internationale stromen (zoals kunstmest en krachtvoer) samenkomen voor de productie van nieuwe stromen’. De intensivering, rationalisatie en schaalvergroting die hiermee gepaard gingen, noopten tot grootschalige ruilverkavelingen, met grote gevolgen voor het aanzien van het cultuurlandschap. Beeldbepalende landschapselementen verdwenen, bosschages werden gekapt, beken rechtgetrokken, zandwegen verwijderd en sloten gedempt. De efficiëntieslag maakte een einde aan de gratie; hele streken vervielen in monotonie en mensen herkenden het landschap van hun jeugd niet meer.

Het is niet toevallig dat in die periode het besef indaalde dat aan die rigoureuze hervorming van de landbouw – en daarmee het landschap – misschien wel ontworpen moest worden. Dat was overigens niet nieuw. Rijkswaterstaat en Staatsbosbeheer werkten vanaf 1915 al aan bos- en beplantingsstructuren langs wegen en kanalen, en ook bij het ontwerp en de aanleg van de IJsselmeerpolders was een grote rol weggelegd voor de landschapsvormende kracht van planologen, stedenbouwkundigen en landschapsarchitecten. Onder de naam ‘landschapsbouw’ werd geprobeerd om de modernisering van de landbouw zoveel mogelijk te baseren op landschappelijke structuren en patronen, cultuurhistorische relictten en bestaande beplantingen. Befaamde landschapsbouwers als Nico de Jonge, Roel Benthem en Harry de Vroome deden overal in Nederland verwoede pogingen om tot aantrekkelijke ‘nieuwe’ landschappen te komen waar de moderne en rationele landbouw uit de voeten kon, maar waar tegelijkertijd plek was voor natuur en recreatie, en die bij de mensen die achterbleven nog iets van herkenning opriepen.

II.

De vraag of de landschapsbouw succesvol is geweest, is meer dan legitiem. Zoals gezegd heeft de ruilverkavelingsoperatie meer kapot gemaakt dan ons lief was. Criticasters deinzen er niet voor terug om de beroemde ruilverkavelingsbosjes, bedoeld als compensatie voor het verlies van landschappelijke waarden, tegen de achtergrond van het verdwijnen van kilometers aan beeklopen, hagen en houtwallen, neer te zetten als een staaltje *too little too late*. Zeker in de zandgebieden – waar sommige streken wel drie keer geruilverkaveld zijn – zorgde de razendsnelle schaalvergroting dat bepalende landschapsstructuren erodeerden en van de kleinschaligheid weinig meer overbleef. Door vermesting, verdroging, versnippering en egalisering liep de veelgeprezen boeren natuur grote schade op.

2 / Deze bomen en struiken zijn Nederlands grootste kunstwerk. In: Trouw, 27 november 2022

Toch is de landschapsbouw ook effectief gebleken. Met name de ontworpen beplantingsstructuren hebben hun stempel gedrukt op het naoorlogse platteland, blijkt uit het promotieonderzoek van Henk van Blerck. Hij meent dat door deze beplantingsplannen de variatie in het Nederlandse landschap enigszins overleefd is gebleven. Tegen dagblad Trouw² zei hij: “Door op de ene plek voor eiken te kiezen, en op andere voor populieren of essen, en door in het ene deel veel beplantingen voor te stellen, en in het andere juist weinig, bleef het verschil tussen de weidse terplandschappen en de besloten zandgebieden in stand.”

Gaandeweg raakte op rijksniveau het ‘landschapsdenken’ zoals in de praktijk gebracht door de landschapsbouwers beter verankerd. In de in 1974 verschenen Derde Nota Ruimtelijke Ordening valt te lezen dat “naast natuurgebieden oude cultuurlandschappen die uit oogpunt van ecologie, cultuurhistorie en/of beleving bijzondere waarden vertegenwoordigen, intensieve aandacht verdienen”. Een jaar later kwam de Relatienota uit, waarin voluit werd erkend dat door nieuwe productiemethoden, schaalvergroting en mechanisatie landbouwproductie en landschapsbeheer niet langer samenvallen. Daarom stelde de nota voor om in zogenoemde beheersgebieden ‘een agrarische bedrijfsvoering te bevorderen die is afgestemd op natuur- en landschapsbeheer’. Spraakmakend was het besluit om dit beheer door boeren apart te financieren. In de Relatienota deden ook de landschapsreservaten hun intrede, zoals de welbekende weidevogelgebieden. Het betrof, aldus de notatekst, “situaties die vanwege hun hoge kwaliteit en grote kwetsbaarheid een gericht natuur- of landschapstechnisch beheer behoeven”.

Er brak een korte periode aan waarin landschap zelf een beleidsthema werd. In 1992 verscheen de Nota Landschap, volgens kenners het enige document ooit waarin alle relevante kennis over landschap en landschapskwaliteit was samengebracht. Het bood een basis voor grote landschapsprojecten die in de jaren erna het levenslicht zagen: de Nieuwe Hollandse Waterlinie, beekherstelprojecten en de Koloniën van Weldadigheid in Drenthe. In aanloop naar deze nota publiceerden de Wageningse landschapsarchitecten Klaas Kerkstra en Peter Vrijlandt in 1988 een studie naar hoe in de zandgebieden een ‘bovenperceelse’ verweving van landbouw en natuur tot stand kon komen³. Hun boodschap luidde: neem stroomgebieden als uitgangspunt, met bovenstrooms bos en natuur en langs beken bufferzones om verontreinigingen te voorkomen. Het had gisteren geschreven kunnen zijn, al waren emissies via de lucht toen nog niet in beeld. In de Nota Belvedere van 1999 erkenden maar liefst vier ministeries dat landschap geen belemmering is voor ruimtelijke ontwikkelingen, maar een inspiratiebron. In de tussentijd was het befaamde programma Ruimte voor de Rivier opgetuigd, waarin landschapskwaliteit evenveel aandacht kreeg als waterveiligheid.

In 1990 stond de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) op de kaart. Het bood op basis van het cascodenken – een ontwerpbenadering waarbij het geraamte van het nieuwe landschap wordt vastgelegd, maar de invulling aan anderen wordt overgelaten – een nieuwe configuratie van landbouw- en natuurgebieden. De idee was om grote vrije ruimtes voor

*De hamvraag is
hoe wij omgaan
met dat gemaakte,
lang bestaande
landschap, waar
generaties voor
ons aan gebouwd
hebben*

3 / Klaas Kerkstra en Peter Vrijlandt, Het landschap van de zandgebieden, Landbouwuniversiteit Wageningen, 1988

natuur te maken, die door groene infrastructuren en waterlopen met elkaar verbonden werden (ecologische verbindingzones). Binnen dit raamwerk ontstonden gebruiksruimtes, waar uiteenlopende functies een plek moesten krijgen. Het uittekenen en later ook de realisatie van de EHS brachten de moeizame relatie tussen natuur en landschap aan het licht. Waar lange tijd het onder invloed van de landbouw ontstane cultuurlandschap het ijkpunt was voor de (veelal particuliere) natuurbescherming, en waarbij tot ver in de jaren ’70 werd gepoogd om op vrijwillige basis en met subsidies de verweving van landbouw en natuur in stand te houden, was de nieuwe generatie ecologen van mening dat de natuurgebieden in de EHS voor niets anders bedoeld waren dan het behalen van voorgeschreven natuurdoeltypen. Die enigszins technocratische benadering botste met de landschapsdenkers die de inrichting van de natuurzones op culturele wijze aanvlogen. Zij zagen ruimte voor erfgoed, recreatie en zelfs kleinschalige vormen van landbouw. De spanning tussen landschapsdeskundigen en de natuurbeweging, die vanaf de jaren ’70 niet meer ging over boerennatuur, maar over de grootschalige aankoop en beheer van reservaatachtige terreinen, zou niet zomaar overwaaien.

III.
Hoe breed de blik ook was met betrekking tot de in de EHS benoemde gebruiksruimtes, na enige tijd werd duidelijk dat de intensieve en reguliere landbouw er de boventoon voerde. Economische motieven – ‘de Nederlandse landbouw als voeder van de wereld’ – bepaalden steeds meer de inrichting, waardoor zaken als cultuurhistorie, milieu en landschap naar de zijlijn verdwenen. Boeren investeerden in technologische innovaties, waarvoor ze leningen en hypotheek afsloten bij banken. Om die terug te betalen, moest de productie verder omhoog. De boerenvakman die op basis van wat het landschap hem bood bepaalde wat er gebeurde, legde het steeds vaker af tegen de commerciële overwegingen van melkfabrikanten, veevoerproducenten, kunstmestleveranciers en banken, wiens adviseurs de erven afliepen om boeren te overtuigen nog meer koeien te nemen. Een laatste poging om op basis van landschappelijke overwegingen een uitwas van in dit geval de intensieve veehouderij weg te nemen (namelijk de verspreiding van dierziektes) was het in 2002 gestarte programma Reconstructie van de Zandgebieden. Net als bij de EHS wendde men zich tot zonering en afstand houden, dit keer door onderscheid te maken in landbouwontwikkelingsgebieden (waar de intensieve veeteelt ‘geïsoleerd’ kon worden) en extensiveringsgebieden. De samenhang tussen beide gebiedscategorieën ontbrak en de belofte om dierrechten af te romen werd op het laatste moment uit de reconstructiewet gehaald. Van een in de basis integraal verhaal – met aandacht voor water, ecologie, cultuurhistorie en recreatie – verviel de Reconstructie gaandeweg in een optelsom van particuliere verlanglijstjes. Inmiddels was een neoliberale wind opgestoken met een fikse decentralisatie- en privatiseringsgolf tot gevolg. Deels werd dit aangewakkerd door financiële crises (het klappen van de internetbubbel, de krediet- en eurocrisis), waardoor er in tegenstelling tot de jaren ’90

4 / Peter Paul Witsen, Een plan en wat dan, Uitgeverij Blauwdruk, 2025

5 / Jaarboek Landschapsarchitectuur en stedenbouw in Nederland 2012, Uitgeverij Blauwdruk, 2012

6 / College van Rijksadviseurs, advies Landschapsbeleid provincies, 2015

nauwelijks nog geld beschikbaar was om gronden aan te kopen of af te waarderen voor bijvoorbeeld de afronding van de Ecologische Hoofdstructuur. Van groter invloed was het heilige geloof in de markt, en het idee dat anderen de opgaven op het platteland voor hun rekening konden nemen. Het gaf ruim baan aan niet alleen de agrobusiness, maar ook aan bouwers die sinds de jaren ’90 grondposities innamen en ontwikkelaars die boeren verleidden met lucratieve voorstellen om hun grond beschikbaar te stellen voor de bouw van zonnepanelen. Daarnaast maakten duurzaamheidstransities en technologische ontwikkelingen de toekomst nog minder voorspelbaar. In zijn promotieonderzoek⁴ schrijft Peter Paul Witsen: ‘De toenemende pluriformiteit in de samenleving beperkt de bindende kracht van een gemeenschappelijk groot verhaal’ – voor bijvoorbeeld het landschap.

Het leidde vanaf 2004 tot een stapsgewijze ontmanteling van de nationale ruimtelijke ordening, en in het kielzog daarvan het landschapsbeleid. Het ministerie van VROM en de Rijksplanologische Dienst werden in 2010 opgeheven, de Dienst Landelijk Gebied in 2014. Het Investeringsbudget Landelijk Gebied, een van de laatste financiële arrangementen tussen rijk en provincies, kwam vroegtijdig ten einde, de ecologische verbindingzones (cruciaal voor het welslagen van een nationaal natuurnetwerk) verdwenen van de kaart. Kennis en expertise sijpelden weg uit de ministeries, het gat tussen beleidsvorming en deskundigheid werd alsnog groter. Landschapsarchitect Eric Luiten schreef in 2012 in het Jaarboek Landschapsarchitectuur en stedenbouw in Nederland⁵: “Het rijk trekt zijn handen van het landelijk gebied af. Er is geen nationaal visioen meer over ons toekomstige landschap. Van de bewaker van kwaliteit en integraliteit werd het Rijk een partij als alle andere: hij verbruikt en doorsnijdt en belast het landschap en zoekt daarbij naar de ondergrens van de wettelijk verplichte compensatie.”

Landschapsbeleid kwam terecht op het bord van provincies, maar de vrijblijvendheid droop ervan af. De Nationale Landschappen – onder de hoede van het Rijk nog enigszins betekenisvol vanwege de planologische status en bijbehorende uitvoeringsbudgetten – verwerden na de overheveling tot verkapte marketing- en toerisme-instrumenten. Landschap was niet meer dan een toetssteen, vervat in zogenoemde kernkwaliteiten, waarop nieuwe ontwikkelingen beoordeeld moesten worden. Dirk Sijmons, in 2004 benoemd tot de eerste Rijksadviseur voor het Landschap, concludeerde dat landschap hooguit een aspect was geworden van sectorale plannen voor landbouw, energie, woningbouw en water. “Het is daarmee alles en tegelijkertijd niets.”

Een van Sijmons’ opvolgers, de zojuist aangehaalde Eric Luiten concludeerde in 2014 dat “het landschap te vondeling was gelegd”⁶ en dat “de inspanningen van de provincies niet leiden tot een samenhangende benadering van de nationale landschappelijke structuren”. Terwijl dat hoognodig was om richting te geven aan de grote transformatie die het landschap te wachten staat door onder meer de ontwikkeling van windparken en zonneakkers, agrarische schaalvergroting en dijkversterking. Nu deden sommige provincies echt wel hun best. De collectieve trots op het heuvelland zorgde ervoor dat Limburg nog altijd een rela-

7 / Mark Hendriks (red.),
De natuurmakers, provincie
Noord-Brabant, 2023

8 / Verborgen gebreken boven
en onder water. In: De Volks-
krant, 23 september 2025

tief sterk landschapsbeleid voert. Provinciale adviseurs in Utrecht, Noord-Holland en Overijssel wisten het landschap op de politieke agenda te houden. En in Noord-Brabant maakte de provincie op aandringen van maatschappelijke partijen – een wonderlijke samenwerking van ZLTO, Natuurmonumenten en Brabants Landschap – geld vrij voor de afronding van de ecologische hoofdstructuur⁷. Het ging gepaard met een fikse paradigmawisseling. Natuurontwikkeling was niet langer voorbehouden aan terreinbeherende organisaties, waardoor burgers, boeren en anderen de kans kregen om zelf landschap te maken. Daarnaast ging het dominante denken in natuurdoeltypen van tafel en werd het mogelijk om in zogenoemde buffer- of verwevingsgebieden nieuwe natuur te combineren met extensieve vormen van landbouw. Ondanks deze lichtpunten dreven de twee van oudsher landschapsvormende krachten landbouw en natuur steeds verder van elkaar af, tot polarisatie aan toe. De landbouwproductiviteit bleef stijgen, aangedreven door een Europees landbouwbeleid dat nog altijd stoelt op inkomenssteun, het afschaffen van quota en minimale vereisten ten aanzien van milieu en klimaat – getuige ook het afzwakken van de Green Deal en het uitkleden van de Natuurherstelwet. Het leidde op veel plekken tot een teruglopende biodiversiteit, slechte waterkwaliteit en bodemverontreiniging. De Nederlandse landbouw overschrijdt Europese fosfaatgrenzen, stikstofdepositie zorgt in Natura 2000-gebieden voor soortenverlies en in 2027 voldoen we zeer waarschijnlijk niet aan de aangescherpte kwaliteitsnormen uit de Kaderrichtlijn Water (KRW)⁸.

Het zegt veel over de scheve verhouding tussen landbouw en natuur. Om die eerste nog meer tegemoet te komen kwam het kabinet Rutte III met de inmiddels beruchte Programmatische Aanpak Stikstof (PAS). Toekomstige milieu- en natuurprestaties mochten worden meege-nomen in de vergunningverlening voor bijvoorbeeld de uitbreiding van agrarische bedrijven. Als de Raad van State in 2019 korte metten maakt met deze denklijn, belandt Nederland in een impasse die nog altijd voortduurt. Boeren zitten buiten hun schuld met oneigenlijke vergunningen, uitbreidingsplannen liggen jaren in de ijskast, en ook de woningbouw en infrastructuur worden getroffen. Dat het stikstofdos-sier nog steeds niet is opgelost komt deels doordat achtereenvolgende regeringen de complexiteit van het vraagstuk stelselmatig negeren en oplossingen voor zich uit blijven schuiven. Het aanhoudende geloof in technologische innovatie helpt niet. In plaats van te spreken over een geloofwaardig en inspirerend toekomstperspectief voor de Nederlandse landbouw – waarin aandacht moet zijn voor de torenhoge grondprijzen, de krimp van de veestapel, de eventuele realisatie van een ‘agra-rische hoofdstructuur’ –, propageren politici, vertegenwoordigers uit de agrobusiness en de harde kern onder traditionele boeren liever technische middelen, zoals ammoniakwassers, nieuwe stallen of gene-tische manipulatie om de methaanuitstoot van dieren te verminderen. Het stelt boeren wederom voor grote investeringen met nog eens een verhoging van hun kapitaallasten tot gevolg. Niet bepaald ideaal nu de sector met zoveel onzekerheden omgeven is. Experts zijn er duidelijk over: als we op deze voet doorgaan zal het aantal agrarische bedrijven blijven afnemen.

9 / Dirk Sijmons en Ingeborg
Thoral, Wat niet kan, is nog
nooit gebeurd. In: Verrukke-
lijk landschap, Eo Wijers #11,
Uitgeverij Blauwdruk, 2020

10 / Ramsey Nasr, De funda-
menten, De Bezige Bij, 2020

11 / Mark Hendriks, Het
lerende landschap van de
Waddenkust, kroniek Land-
schapstriënnale 2023

De teloorgang van de rijksregie op wat er in het landelijk gebied plaatsvindt, en de rigoureuze impact die de intensieve landbouw heeft op het aanzien en de vitaliteit van het landschap (zoals u merkt heb ik de invloed van verstedelijking en de energietransitie buiten beschouwing gelaten), heeft geleid tot de situatie waar we dit essay mee begonnen. Dirk Sijmons en stedenbouwkundige Ingeborg Thoral schreven in 2020 in hun essay Wat niet kan, is nooit gebeurd⁹: “Het is lastig om het in cijfers uit te drukken, maar je kan zeggen dat het landschap minder spannend en nogal generiek is geworden. Het landschap kent nauwelijks nog terloopse plekken en is gereduceerd tot een groen decor met een lagere biodiversiteit dan in de meeste steden.” Ter vergelijking: in Wales, waar het landschap zo heb ik laatst ervaren er piekfijn bijligt, staat van de hagen die er 100 jaar geleden al waren 80 procent nog overeind. In Nederland is dit percentage vele malen lager.

IV.
In zijn pamflet De fundamenten¹⁰ uit 2020 stelt dichter en schrijver Ramsey Nasr dat we de dingen die onze samenleving van waarde maken en draaiende houden, de afgelopen decennia systematisch veronachtzaamd hebben. U kunt wel raden waar hij op doelt: onderwijs, de zorg, kunst en cultuur, het milieu. Volgens Nasr zijn deze ‘zachte waarden’ door de jaren heen verworpen tot bijzaken, ornamenten zelfs, in goede tijden nog kersen op de taart, maar in het neoliberale denken toch vooral het kind van de rekening. De verklaring hiervoor zoekt hij onder meer in de apathie die zich van ons meester heeft gemaakt. We blijven als samenleving immers kiezen voor een overheidsbeleid dat vrijemarktdenken, winstmarges en maximalisatie vooropstelt. Ook het landschap is jarenlang veronachtzaamd, door bezuinigingen, een gebrek aan consistent beleid en het afschuiven van verantwoordelijkheden. Voor velen is het landschap niet meer dan een ornament, een vanzelfsprekende versiering van het dagelijks bestaan, dat zonder voorbehoud altijd tot de beschikking staat – voor een dagje uit, een ommetje met de hond, een ijsje in de zon, voor verpozing, plezier en genot. Het landschap viel op steeds meer plekken ten prooi aan distributiecentra, datacenters, megastallen, kassenbouw, infrastructuur, slecht ingepaste zonneweides, windturbines, vakantieparken en woonwijken. Terwijl landschap, net als cultuur, zorg en onderwijs, een fundament is, een grondslag waarop we de samenleving en economie kunnen realiseren die we eigenlijk moeten nastreven – waarin niet langer economische groei en financieel rendement maatgevend zijn voor hoe het met ons gaat, maar wat we tegenwoordig ‘brede welvaart’ noemen. Een maatschappij waarin onze manier van leven niet ten koste gaat van landschap en natuur, maar erop is gebaseerd.

Dit ‘fundamentsdenken’ zingt al langer rond. Zo betoogde toenmalig Rijksadviseur voor de Fysieke Leefomgeving Jannemarie de Jonge in 2023 tijdens het slot van de Landschapstriënnale¹¹ dat we het landschap – in dit geval de Waddenkust – weer als basis moeten gaan zien. “Ik heb in mijn carrière veel moeten afleren. Zoals de overtuiging dat we met techniek alles naar onze hand kunnen zetten. De rek in onze omgang met de natuur is eruit. We moeten weer meebewegen met het krachtenspel van dit precaire kustgebied. Een maakbaar toekomst-

Voor velen is het landschap niet meer dan een ornament, een vanzelfsprekende versiering van het dagelijks bestaan

12 / Verbindend Landschap, Raad voor de leefomgeving en infrastructuur, 2

13 / Het Nederlandse landschap kan niet zonder boeren, zegt deze expert. In: De Volkskrant, 25 april 2025

14 / Jan Douwe van der Ploeg, De virtuele boer, Van Gorcum, 1999

15 / Dirk Sijmons en Ingeborg Thorat, Wat niet kan, is nog nooit gebeurd. In: Verrukkelijk landschap, Eo Wijers #11, Uitgeverij Blauwdruk, 2020

plan zou de plank volledig misslaan.” Waar De Jonge zich richtte op de natuurlijke processen in de landschappelijke ondergrond, riep de Raad voor de Leefomgeving in 2016 op om de culturele betekenis van landschap als startpunt te nemen voor de vele transities die op het platteland spelen. In het advies Verbindend Landschap¹² schrijft de raad dat de betekenis en waarden van landschap in een open gesprek met bewoners en bezoekers verkend moet worden. “Een gesprek met meerdere generaties voegt nieuwe, moeilijk meetbare, maar vitale elementen toe aan sectorale plannen. Bewustwording van misschien wel 100 jaar landschapsontwikkeling helpt bij het bepalen van wat bij een toekomstige verandering in het landschap belangrijk is om verbonden te blijven met datzelfde landschap.”

In een interview met de Volkskrant¹³ stelt de Groningse hoogleraar Theo Spek dat landschap natuur en landbouw kan verzoenen. “Je moet doen wat logisch is, dus wat de bodemsoort en natuurlijke omstandigheden vragen. Bijvoorbeeld in en rond onze nationale parken moeten we overgangsgebieden maken. Waar de landbouw en natuur verweven zijn, waar je heggen, houtwallen en waterlopen terugbrengt. In de vruchtbare zeekleipolders staat voedselproductie voorop. Maar de boeren daar moeten wel zelf hun broek ophouden.” De reeds geciteerde Jan Douwe van der Ploeg pleit voor een manier van boeren waarmee de ‘karakteristieke ordening van het landschap wordt versterkt’¹⁴. “Ontwikkel je bedrijf zoals je wilt, zolang het maar past bij het landschap, bij de natuur die erbij hoort, bij de overige activiteiten die er zijn gelokaliseerd en bij de wensen en behoeften van anderen die ervan genieten.”

Het sluit aan bij een overweging die Sijmons en Thorat in hun essay¹⁵ meegeven. “De erkenning dat landbouw een economische activiteit is, die naast betaalbare producten ook een inkomen voor de boer moet opleveren, hoeft nog niet te betekenen dat we daarmee het landschap tot een agrarisch bedrijventerrein verklaren en verder afzien van de collectieve kwaliteiten die we er als samenleving van verwachten: toegankelijke openbare ruimte, verblijfskwaliteit, biodiversiteit en cultuurhistorische diepte.”

Even leek het of ook het Rijk zich herpakte. De sectorale blik waarmee Den Haag sinds 2010 naar landschap keek, lijkt wel die van een scheikundeleraar. Of zoals een van de laatste ‘landschapsambtenaren’ binnen de rijksoverheid Niek Hazendonk het zegt: “Veel van het beleid van de afgelopen jaren leest als een periodiek systeem der elementen – veel stikstof (N), veel koolstof (C), soms fosfaat (P) en water (H2O). Terwijl het landschappelijke karakter van al die vraagstukken, de relatie met de leefomgeving van mensen, volledig buiten beschouwing blijft.” Daar kwam in 2022 verandering in met het Nationaal Programma Landelijk Gebied (NPLG). Stikstof, klimaat en water stonden nog steeds centraal, maar met het grote verschil dat ze in samenhang waren gebracht. Bovendien hadden landschap en ruimtelijke kwaliteit, al was het nog beperkt, weer een rol in de afweging van wat waar kan. Het programma stond voor een aanpak op streekniveau, het schaalniveau waar mensen zich mee verwant voelen. Het NPLG liet zien dat de ruimtelijke ordening op nationaal niveau aan een comeback bezig was. Het laatste kabinet Rutte wilde weer

regie pakken op de inrichting van het land, en al dan niet onbewust kreeg het landschapsdenken daarin een prominente plek. ‘Bodem en water sturend’ werd het mantra voor tal van gebiedsontwikkelingen. Een groenblauwe dooradering moest de kleinschaligheid van het landschap – en daarmee de biodiversiteit op het boerenland – herstellen. Onder het kortstondige bewind van het kabinet Schoof kwam die comeback deels op losse schroeven te staan. Het NPLG plus het bijbehorende budget van maar liefst 25 miljard euro verdween tot afgrijzen van experts, rijksambtenaren en provinciebestuurders in de prullenbak. De sturende kracht van bodem en water is afgezwakt tot ‘rekening houden met’. In de conceptversie van de Nota Ruimte die de toen demissionaire regering in het najaar van 2025 presenteerde, ligt de nadruk op economie, landbouw (en dan niet de hervorming ervan) en het zo snel mogelijk bouwen van veel woningen.

V.

De vakgemeenschap van het ruimtelijk ontwerp liet zich de afgelopen periode niet onbetuigd. Hoewel het institutionele en politieke draagvlak voor landschapsdenken verdween, zijn de afgelopen 20 jaar uiterst vruchtbaar geweest als het gaat om prijsvragen, ontwerpend onderzoek en pilotprojecten over de mogelijke toekomst van het landelijk gebied. Ontwerpers gingen massaal, soms op eigen initiatief, maar meestal op verzoek van adviesorganen, ngo’s of lagere overheden, aan de slag met de vraag hoe de verhouding tussen landbouw, natuur en landschap hersteld kan worden. Steeds vaker deden ze dit in multidisciplinaire teams met ecologen, hydrologen, landbouwkundigen en boeren. En niet in de laatste plaats bestuurskundigen omdat de transities waarvoor het landschap staat nieuwe governance modellen vereist.

Zo was er de prijsvraag Brood en Spelen van het College van Rijksadviseurs (CRa) waarin ontwerpers samen met landeigenaren werkten aan concrete toekomstplannen voor de zandlandschappen van Zuid- en Oost-Nederland. De manifestatie Spot on van de Vereniging Deltametropool ging over de sleutelrol die landschap vervult in het vestigingsklimaat van internationale ondernemingen. Dan was er het pleidooi van wederom het CRa voor een *new deal* tussen boer en maatschappij, en de grote rol die ontwerpers hebben in de transitie naar een ‘landschapsinclusieve landbouw’. Plattegronden, doorsneden, visualisaties en diagrammen maken zichtbaar hoe iets op een bepaalde plek kan worden opgelost, maar leveren ook ingrediënten om gelijksoortige oplossingen voor andere plekken te ontwikkelen. Ontwerpend onderzoek kan een brug slaan tussen het boerenbedrijf en de schaal van een regio of landschap, tussen heden en toekomst, tussen voedselproductie, natuurwaarden en landschapskwaliteit.

Later volgde de door de Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (Rli) georganiseerde Challenge Landschap 2070 (over hoe overheden grip krijgen op de vorming van landschappen), de internationale expositie Countryside van Rem Koolhaas en het lovenswaardige studiewerk van Peter de Ruyter. Door in de veenweiden de gedifferentieerde opbouw van de bodem als uitgangspunt te nemen, en die op een slimme manier te koppelen aan een weerbaar en toekomstbestendig water-

16 / Mark Hendriks, Het landschap, ons fundament, kroniek Landschapstriënnale 2021

17 / Waar wij willen wonen, Eo Wijersprijz #12, Uitgeverij Blauwdruk, 2023

systeem, werkt de Haarlemse landschapsarchitect al jaren aan alternatieve toekomstbeelden voor landbouw en natuur. Verscheidenheid in gebruik levert volgens hem een divers landschap op, totaal anders dan de diep ontwaterde, gladgeschoren en intensief bemeste weilanden anno nu.

Ik wil hier wat uitgebreider stilstaan bij twee instanties die op basis van een prijsvraag en een publieksmanifestatie het denken over landschap naar een hoger plan willen tillen: de in 1986 gestarte Eo Wijersprijsvraag over regionaal ontwerp en de Landschapstriënnale (waarvan de eerste editie plaatsvond in 2007). Om met die laatste te beginnen, de editie van 2021¹⁶ vond plaats in Nationaal Park Van Gogh (toen nog in oprichting) dat grofweg het gebied bestrijkt tussen Eindhoven, Tilburg en Den Bosch. Het draaide dat jaar om de veronderstelling dat landschap het fundament is, de plek waar we de nakende ‘klimaatramp’ kunnen bestrijden – door andere vormen van voedselproductie, door biodiversiteitsherstel, door de winning van hernieuwbare energie –, en waar we terecht kunnen voor al datgene wat het leven de moeite waard maakt. Curator Marco Vermeulen koos voor een opzet met tien ‘landschapslaboratoria’ waarin op verschillende locaties en door uiteenlopende partijen is onderzocht hoe de grote opgaven die op het Brabantse land afkomen in goede banen kunnen worden geleid. Sterker nog, in plaats van deze opgaven als bedreigingen te zien, wilde Vermeulen verkennen of ze als ‘hefbomen’ kunnen fungeren voor de totstandkoming van krachtige en waardevolle landschappen.

Tijdens de Triënnale kwamen uiteenlopende ‘bouwstenen’ voor het Brabantse landschapsfundament op tafel. Zoals de Zuiderwaterlinie (als mogelijke drager voor energieprojecten) of de omlijsting van beplantingstructuren die tijdens de naoorlogse ruilverkavelingen zijn aangelegd (voor de aanpak van klimaatkwesies of biodiversiteitsverlies). De voornaamste bouwsteen ligt evenwel besloten in het stelsel van beekdalen, een raamwerk dat niet alleen structuur biedt, maar door de logica van het water en de ondergrond ook nog eens identiteitsvormend is. Curator Vermeulen benadrukte dat de structurerende werking van de beekdalen geen nieuwe gedachte is, maar een herbevestiging van wat we al weten. De beekdalen belichamen sinds eeuwen de relatie tussen mens en natuur, en weerspiegelen de persoonlijke band die veel Brabanders hebben met hun omgeving en het landschap.

De laatste editie van de Eo Wijersprijsvraag¹⁷ ging in 2023 over hoe landschappen klaargestoomd kunnen worden voor de toekomst, en speelde zich onder andere af in de Achterhoek. Daar kwamen twee voorstellen bovendrijven die elkaar naadloos aanvullen. Het plan Aardkundig Fundamentalisme van landschapsarchitect Peter Hermens en landschapshistoricus Martijn Horst viel op vanwege de coherente kijk op het landsgrensoverschrijdende bodem- en watersysteem. Het Achterhoekse fundament begint immers over de Duitse grens bij de zandsteentoppen van de Baumbergen. Daar ontspringen de Berkel en de Oude IJssel, en die stromen via het plateau van Winterswijk, door het laaggelegen dekzandgebied en langs rivierduinen naar de IJssel. Dit fundament is ‘heilig’ – de natuurlijke reis die elke regendruppel aflegt mag niet worden onderbroken en de verschillen in bodems en

(micro)reliëf mogen niet voor eigen gewin worden omgevormd. Met een set van ‘geboden’ – over waar we wel en niet kunnen bouwen, over hoe de landbouw zich moet gedragen, over het belang van de band met het eigen dorpslandschap – willen Hermens en Horst acute problemen wegnemen en transities op gang te brengen. Of zoals ze zelf schreven in hun toelichting: “Verloochen we het aardkundige fundament, dan zijn droge bodems en een verschaalde aarde ons deel. Maar als het lukt om tussen de Baumbergen en de IJssel mee te bewegen met het natuurlijke en landschappelijke systeem, gloort een leven vol overvloed.”

Het gelegenheidskwintet UFO Urbanism, Fallow, ToekomstSterk, Kragten en hogeschool Saxion introduceerde met het voorstel Operatie Landschap een nieuwe entiteit: De Landschappen, een hedendaagse common waarin burgers zelf bepalen hoe transities plaatsvinden en welke vormen van landgebruik haalbaar en wenselijk zijn. Het idee kwam voort uit de premisse dat 80 procent van de Achterhoekse grond in handen is van particulieren, en dat de opgaven waarvoor we staan bij hen op het bordje liggen. Denk aan boerenfamilies die zich het hoofd breken over hoe ze het bedrijf kunnen voorzetten, maar ook aan dorpsbewoners die hun landschap door grootschalige energieprojecten en agrarische schaalvergroting teloor zien gaan. Door hen in De Landschappen aan het stuur te zetten, kom je tot projecten die aansluiten bij de sociale, economische en culturele waarden ter plaatse, en die normaal gesproken nauwelijks voet aan de grond krijgen in de institutionele werkelijkheid van gemeenten.

De jury van deze Eo Wijerseditie riep beide inzendingen tot regiowinnaar uit. In een ideale situatie zorgen De Landschappen dat ideeën en initiatieven tot bloei komen, en biedt Aardkundig Fundamentalisme het broodnodige regionale kader dat op inhoudelijke gronden en redenerend vanuit het landschapsfundament, aangeeft welke vormen van wonen, landbouw, energiewinning en economie wenselijk en haalbaar zijn.

VI.

Rest de vraag of zulke ontwerpstudies hun weg vinden naar beleid en politiek. Op regionaal niveau lijkt het daar soms wel op. In de Achterhoek, zo blijkt uit een [artikel](#) in VNG Magazine²⁰, heeft de deelname aan de Eo Wijersprijsvraag wat in gang gezet. Water en bodem worden ‘weer sturend voor de inrichting van de ruimte’. En bestuurders ‘hangen weer boven landkaarten’, om ‘recht te doen aan de historische en geomorfologische oorsprong’.

Toch moeten we vaststellen dat de structurele en soms hemelbestormende boodschappen en aanbevelingen uit al die studies en experimenten bij provincies en Rijk weinig weerklank vinden. In een bijdrage aan het boek *Down to Earth*¹⁸ probeert wederom Dirk Sijmons de kloof tussen de politiek en de vakgemeenschap van landschapsarchitecten en planologen te verklaren. Het ligt volgens hem niet aan de ‘magie van het ruimtelijk ontwerp’ en al helemaal niet aan de vrije denkrimte die instellingen als de Eo Wijersstichting en de Landschapstriënnale bieden. Sijmons roept zijn vakbroeders- en zusters op tot een hernieuwd engagement. Op LinkedIn schreef hij: “Om het ‘systeempla-

fond’ te doorbreken moeten we een scherper oog ontwikkelen voor onze bescheiden maar strategische positie in het economische en politieke krachtenveld. Wat zijn mogelijke ontsnappingsroutes uit het eco-modernisme, waarvan wij als ontwerpers te lang de herauten zijn geweest?”

Intussen kunnen we niet anders dan hoop putten uit een maatschappelijke onderstroom die in weerwil van de heersende politiek overal in het land boeren, natuur- en landschapsorganisaties, dorpsverenigingen, bewoners, waterschappen en anderen aanzet om samen aan de slag te gaan. In een in 2024 verschenen [film](#) – met als titel, hoe kan het ook anders, *De Onderstroom* – zien we hoe onder de vlag van Nationaal Park Van Gogh mensen van allerlei pluimage ‘meebouwen aan een groen, gezond, vitaal en mooi Brabants landschap’. Zoals Giel van Giersbergen uit Liempde, die alles in het werk stelt om het oorspronkelijke watermolenlandschap te herstellen. Of ondernemer Jade Koop die boeren helpt bij de overstap naar agroforestry. Ronduit inspirerend is het verhaal van Lianne van Genugten, die het melkveebedrijf van haar ouders ombouwt tot een boerderij waar ze ‘de natuur wil laten thuiskomen’. Of zoals ze in de film zegt: “We willen eigenlijk alles terugbrengen dat in het verleden is doorbroken om efficiënter te kunnen worden.”

Dit essay kwam mede tot stand op basis van gesprekken met Niek Hazendonk, Jan Douwe van der Ploeg en Theo Spek.

Wat zien we?

- 1. De bolle es, een cultuurhistorisch landschapselement, is afgegraven.
- 2. De bedrijven aan de rand zijn fors uitgebreid.
- 3. De bomen zijn gegroeid.

Wat weten we?

- 1. In 2013 is een deel van de es afgegraven. Enkele sloten die door het gebied liepen zijn dichtgegooid, wellicht met de grond van de es. Uit onderzoek (Volkskrant maart 2026) blijkt dat het dempen van sloten op grote schaal in heel Nederland gebeurt. Tussen 2017 en 2024 zijn meer dan 30.000 sloten in agrarisch gebied gedempt, waarvan ongeveer 10.000 illegaal.
- 2. De van oudsher aanwezige agrarische bedrijven aan de rand van de es, een vlees-vee bedrijf en een pluimvee bedrijf, hebben een aanzienlijke uitbreiding gerealiseerd. Ze maken gebruik van innovatieve stalsystemen die voldoen aan de duurzame richtlijnen voor gezondheid en dierenwelzijn.

Wat zien we?

- 1. Bijna alles in het beeld is veranderd,, Als enige herkenningspunten zijn achter de betonblokken rechts op de foto nog een seinpaal (zichtbaar als een wit streepje) en de rood-wit gestreepte bomen van de bewaakte spoorwegovergang te zien. De spoorlijn bevindt zich nog op dezelfde plek.
- 2. De vrachtwagen met opschrift ‘Reenen’ rijdt over een nieuw aangelegde weg,
- 3. Langs deze weg liggen nieuwe bedrijfsvestigingen.

Wat weten we?

- 1. In 2002 was buurtschap De Harselaar een agrarische enclave.
- 2. De gemeente Barneveld besloot het bestaande bedrijventerrein Harselaar, ten noor-

den van het spoor, uit te breiden tot over de spoorlijn. Dit uitbreidingsgebied staat bekend als Harselaar-Zuid.
3. Tijdens de ontwikkeling zijn bijzondere archeologische vondsten uit de ijzertijd gedaan.
4. De ontwikkeling van Harselaar-Zuid is nog in volle gang.
5. In het nieuwe industriële landschap is geen enkele verwijzing naar de cultuurhistorie meer te vinden.

In de tussentijd

Tekst Peter Hermens

Ik vraag collega's, samenwerkingspartners en de mensen om me heen regelmatig en op willekeurige momenten: "Als je een tijdmachine had en je mocht deze maar één keer gebruiken voor een retourtje, zou je dan naar het verleden gaan of naar de toekomst?" Het gevoel dat mij bekruipt als ik naar de foto's kijk, is een gevoel van marginaliteit. Boompje weg, boompje groter. Praatpaal weg, zendmast erbij. Akkertje bol, akkertje vlak. Bomenrij weg, schuurtje gebouwd. Woning opgeknapt, verkoop-aan-huis gestopt. Verse huizen en een nieuwe brug als hapjes uit het bestaande landschap. Een windmolen brengt nieuwe energie en een fris geplaatst trafohuisje verdeelt die stroom als laagspanning over de wijk.

De foto's geven een tussentijd weer. Een flits in de tijd tussen toen en straks, een klein stukje tijd dat ons is gegeven op een millennia overspannende tijdlijn. En het roept vragen op. Zitten we op een voortdenderende trein, met andere woorden: vliegt de tijd voorbij? Of zijn we aan boord van een stoomwals en krui- pen we in een slakkengang door de tijd? Of heeft dat met de kijkrichting te maken en lijkt het verleden te vliegen en komt de toekomst maar langzaam dichterbij?

Als professional ontwerp ik hoopvolle landschappen en dwingen deze vragen mij tot introspectie. Met Werkend Landschap laten we landschappen leven: leven dat zo vaak ontbreekt als we het landschap te technisch benaderen. De foto's van 'Herfotografie Zand- landschappen' vergroten mijn gevoel voor urgentie, behoefte aan positief grootschalig gebiedsmandaat en de noodzaak om tempo te maken. Maar mijn persoonlijke reactie op deze observatie is in mijn ogen minder relevant dan een wat algemenere beschouwing op tijd en kijkrichtingen.

Om wat richtingen te verkennen als antwoord op die vraag, pak ik de vraag van de tijdma- chine erbij. Want de antwoorden verschillen. De één wil terug in de tijd uit nieuwsgierig- heid naar al dat moois uit de boeken, of in het algemeen 'omdat vroeger alles beter was'. De ander is nieuwsgierig naar de toekomst en boekt een retourtje naar het jaar 2200. Wat in

alle gesprekken terugkomt, is het balanceren tussen hoop en vrees. Ik merk op dat het nog al wat uitmaakt of je positief of negatief naar de zaken kijkt.

Naar goed gebruik, en in navolging van veel ontwerpend onderzoek dat we doen, zette ik deze gedachte eens uit in een simpel assenkruis. Op de horizontale as staat de tijd, van verleden naar toekomst. Op de verticale as staat de emotionele inborst: positief of negatief. Op de uiterste hoekpunten van iedere twee assen is een viertal persona's geprojecteerd dat beweegt van pessimistisch naar romantisch en van hoopvol naar bezorgd.

Ria ROMANTISCH Verleden - Positief

Ria zou graag eens gaan wandelen door de straten en velden van het Holland uit de Gouden Eeuw. De samenleving was open en tolerant en in de Republiek was zelfontplooiing de maatstaf voor een gelukkig en rijk gevuld leven. In prachtige omgevingen waar het leven overzichtelijk was en geluk heel gewoon. Mens en natuur waren in een prachtige balans beland.

Harrie HOOPVOL Toekomst - Positief

Harrie fietst de toekomst met een goed humeur tegemoet. De schouders eronder en met een duidelijk doel doorwerken aan elke dag, zo herkent Harrie soortgenoten. Wat zou het geweldig zijn om je in 2200 te laven aan het vernuft van de mensheid en de succesvolle manier waarop die de aarde, de mensen en al het leven in een nieuwe harmonie heeft gebracht.

Patti PESSIMISTISCH Verleden - Negatief

Patti gelooft niet in het lerend vermogen van de mens. We zijn verantwoordelijk voor zo'n beetje elke extinctiegolf op aarde en de geschiedenis is een aaneenschakeling van ziekte, honger en tegenspoed. Terugreizen in de tijd levert een beeld op van vuile straten, bederf en korte levens vol hard werk in erbarmelijke omstandigheden.

Ben BEZORGD Toekomst - Negatief

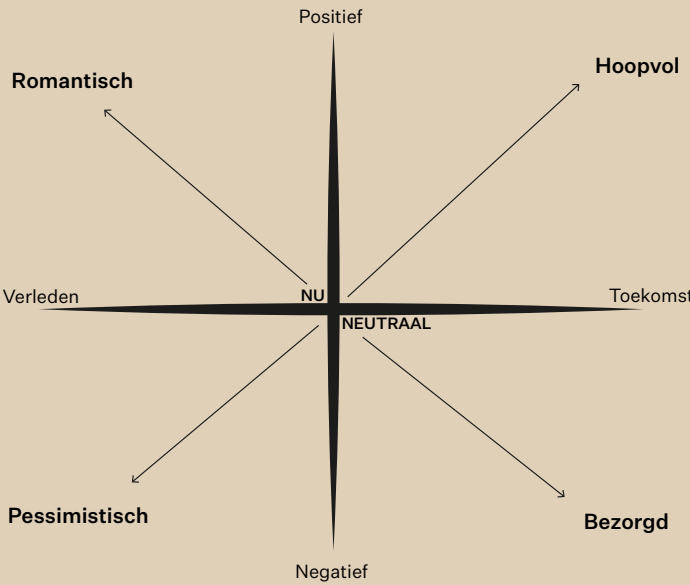
Ben wil geen kinderen. Wat hebben die te zoeken op deze ineensstortende planeet vol oorlog, ellende en nepotisme? We vernielen

de aarde, helpen onze leefomgeving om zeep, zitten urenlang als zombies achter telefoon en tv en dat gaat in geen duizend jaar meer ten goede keren. Het enige lichtpuntje is dat de aardbol zelf het wel redt zonder de mens.

Mijn oproep is om deze richtingen mee te nemen in je achterhoofd bij het maken van ruimtelijke keuzes. Het besef dat er verschillende perspectieven op tijd en verandering zijn, is van wezenlijk belang bij het kiezen van de juiste grondhouding om aan de toekomst te werken. Dat verschil mag en moet er zijn en geeft reikwijdte bij het zoeken naar nieuwe richtingen.

Lukt het dan vanuit dat besef misschien ook om beter te relativiseren en de keuzes voor nu te maken vanuit de logica van langere tijdlijnen? Dat is hard nodig, want het geeft rust in nu vaak overspannen gesprekken, het geeft inspiratie en het zet aan tot erkenning van ieders kijk op de zaak als je samen zoekt naar handelingsperspectief. Van wat meer zalving, daadkracht, visie en overzicht zal ons landschap niet slechter worden. En ik ben ervan overtuigd: door de blik te verruimen kan het tempo omhoog.

Tenslotte.
Waar zou jij een kijkje gaan nemen?
In het verleden of in de toekomst?

Door oogharen.

Landschap en verandering.

Tekst Hans Teerds

1 / Gilles Clément, Gardens,
Landscape and Nature Genius
(Copenhagen: IKAROS Press,
2024), 21

2 / Ibid., 20

In Door oogharen. Landschap en verandering. onderzoekt Hans Teerds wat landschap is en hoe we veranderingen daarin kunnen begrijpen. Vertrekkend vanuit Gilles Cléments definitie van landschap als datgene wat we ervaren wanneer we onze ogen sluiten, benadrukt Teerds dat landschap niet alleen visueel is, maar zintuiglijk, lichamelijk en historisch.

Gilles Clément, een bekende Franse landschapsarchitect, definieert ‘landschap’ als datgene wat we nog van onze omgeving zien als we onze ogen sluiten.¹ Het begint er dus mee dat ‘we’ ergens zijn. We zijn in een omgeving – een omgeving die we met onze zintuigen waarnemen; een omgeving die bepaalde karakteristieken heeft. Het lijkt erop dat Clément, met zijn suggestie van het sluiten van de ogen, focust op de visuele kenmerken van het landschap. Wat blijven we zien als we onze ogen sluiten? Toch denk ik niet dat hij de perceptie zo beperkt. Immers, juist als we ergens zijn en onze ogen sluiten, kunnen we soms de wind in onze haren en de zon op onze huid nog veel sterker voelen, ruiken we meer en horen des te beter. Een landschap is ook een ‘soundscape’ en een geurlandschap, en het is het lichaam dat juist deze dimensies registreert. Ook als we onze ogen gesloten hebben. Omdat we zintuiglijk, als lichaam aanwezig zijn, openbaart het landschap zich voorbij de visuele perceptie. Geen enkele vorm van representatie kan die multidimensionale ervaring genereren – ook foto’s van landschappen niet. Toch is Cléments methodiek – ogen sluiten – behulpzaam, ook als we aan de hand van de foto’s in de **Monitor Landschap** reflecteren op het veranderende landschap, in het bijzonder de verandering van zandlandschappen, waar het herfotografieproject zich op richt. Maar voordat ik die methodiek zal toepassen, en door mijn oogharen heen de foto’s zal bestuderen, maak ik een omtrekkende beweging. Wat is dat eigenlijk, een landschap? En waarom is het belangrijk om de transformatie van dit landschap te monitoren?

DE DOMINANTIE VAN OVERZICHT / Gilles Clément noemt zichzelf opvallend genoeg geen landschapsarchitect. Liever spreekt hij over hovenier, ‘gardener’.² Een hovenier maakt wel een plan, maar is vooral ook in directe zin – ik bedoel: niet via de tekentafel alleen – met de natuur zelf aan de slag. Met heel zijn (of haar) lichaam, in resonantie met de bodem, beplanting, elementen: met de handen in de modder, waar nodig met een snoeimes, de seizoenen volgend. Landschap daarentegen, en zeker het daaraan gekoppelde beroep ‘landschapsarchitect’ heeft iets beschouwends, iets afstandelijks, misschien zelfs iets overheersends. Die afstandelijkheid zit zowel in het woord ‘architect’ als in de term landschap. Met ‘architect’ doelen we vaak op de ontwerper, die op afstand aan een plan werkt. De architect komt af en toe op de bouwplaats, maar vooral om te controleren of iets uitgevoerd wordt volgens tekening. De architect is dus toch vooral achter de schermen druk met het maken van een

3 / Een mooi overzicht van meer alternatieve praktijken, waarbij dit relatief vaak voorkomt is te vinden in: Nishat Awat, Tatjana Schneider, en Jeremy Till, *Spatial Agency, Other Ways of Doing Architecture* (New York: Routledge, 2011)

4 / Ton Lemaire, *Filosofie van het landschap* (Amsterdam: Ambo, 2007 (1970)), 17

5 / Simon Schama, *Landschap en Herinnering* (Amsterdam: Contact, 2004), 20

6 / Ton Lemaire, *Filosofie van het landschap*, 73

zinvol ontwerp, met bewaking van de kwaliteit van het eindproduct, en met het begeleiden van het proces tot aan de oplevering van een ruimtelijk object. Er zijn anderen druk in de weer met het maken zelf: de timmerlieden die het een en ander in elkaar schroeven, de betonvlechters die de wapening plaatsen, de metselaar die cement mixt en bakstenen metselt, enzovoort. Ik chargeer en generaliseer, natuurlijk. Er zijn ook talloze architectuurpraktijken bekend van architecten die letterlijk zelf aan het bouwen gaan. Soms zelfs zonder (volledig uitgedacht) plan, en die dus interactief en iteratief ‘aan het bouwen’ zijn.³ Maar toch: in de meeste gevallen zit de architect niet met zijn vingers in het beton. En zo is ook de landschapsarchitect meestal niet degene die met de laarzen en een schop in de modder staat.

Ook het woord ‘landschap’ heeft eenzelfde afstandelijkheid tot de fysieke werkelijkheid. Het begrip heeft alles met ‘zien’ te maken, of beter nog, met overzicht. Het landschap bestaat bij de gratie van een oog dat de structuren overziet en herkent, zonder zelf in dat landschap aanwezig te hoeven zijn. Inherent in het begrip landschap zit dus een zekere kloof tussen de beschouwer en het object van beschouwing. De Nederlandse filosoof Ton Lemaire koppelt deze afstand heel direct aan een toenemende kloof tussen de mens en zijn omgeving. Die kloof is op vele manieren beschreven: de ontworteling van de mens, een groter wordende distantie tussen mens en de natuurlijke omstandigheden. Lemaire ziet het allemaal terugkomen in het begrip landschap. Hij wijst erop dat het begrip zelf relatief recent is: het begint met de monnik Petrarca, die in de 14^e eeuw de Mont Ventoux beklimt en daar verslag van doet in zijn dagboek. Hij beklom de berg niet uit noodzaak, maar enkel om van het uitzicht te genieten. Dat was nog nooit eerder vertoond. Zijn dagboek toont de eerste sporen van bewustzijn van landschap, een groter geheel van het aardoppervlak dat een zekere samenhang heeft. Landschap ontstaat bij de gratie van overzicht, stelt Lemaire.⁴

Vervolgens verlegt Lemaire zijn blik naar de schilderkunst, waar het landschapsgenre steeds uitdrukking geeft aan de verhouding tussen mens en omgeving. Het landschapsgenre ontstaat, stelt Lemaire, met de ontdekking van het perspectief, wat een enorme impact heeft gehad op de schilderkunst, te beginnen bij de Italiaanse renaissance. Mede door deze ontdekking werd het landschap een eigen genre, en was het niet enkel meer het decor van een andere voorstelling als een portret of een Bijbels tafereel. In zijn fascinerende boek *Landschap en herinnering* wijst de Britse historicus Simon Schama op een andere bron van de landschapsschilderkunst: de Hollandse meesters, die de ‘technische’ hoogtepunten van de bewerking van het (polder)land gingen verbeelden.⁵ Hoewel wij, nu, deze technische artefacten, in het bijzonder de molens, als pittoresk kunnen ervaren, legden de Hollandse meesters feitelijk de veranderende verhouding van de mens tot zijn (natuurlijke) omgeving vast. Je zou ook kunnen zeggen: de industrialisering van het landschap.⁶ Lemaire trekt uit de schilderkunst een aantal conclusies over onze blik op het ‘werkelijke’ landschap. Allereerst: een landschap is een samenhangend geheel. Om dat te kunnen vaststellen is overzicht essentieel. Landschap bestaat bij de gratie van herkenning van patronen, gelijkenissen, verschillen. Een landschap

7 / Ton Lemaire, *Filosofie van het landschap*, 71-72

8 / Boudewijn Bakker, *Landschap en wereldbeeld* (Amsterdam: Ambo, 2002), 18

staat niet op zichzelf, maar staat altijd in relatie tot andere landschappen, met de rest van de wereld.⁷ In een landschapsschilderij is daarom de horizon een cruciaal element in de compositie. De horizon kadert het landschap in het grotere geheel, in relatie tot de hemel en aarde. Om deze reden wordt het bostaferieel niet gezien als een landschapsschilderij,⁸ terwijl juist het meest versteende stadslandschap wel tot de landschapsschilderkunst behoort, zolang de horizon maar zichtbaar is. Een tweede kenmerk van het ‘werkelijke landschap’ ontleent Lemaire aan het feit dat in een landschapsschilderij de natuur nooit ‘an sich’ is afgebeeld. Het is nooit de ‘natuur’ alleen, er zijn altijd wel sporen van de menselijke aanwezigheid, cultuur, te zien: een kerktoeren aan de horizon, een paar boerderijen langs de weg, een pad langs het water, figuren die het land bewerken of de wegen bewandelen. Landschap is dus in zekere zin in cultuur gebrachte natuur. Geen landschap zonder menselijke inbreng. Misschien geldt dit in Nederland in het bijzonder, waar landschap bepaald wordt door menselijk gebruik.

Het begrip landschap hangt, kortom, samen met een zekere afstand, een mens die beschouwt. Je zou kunnen zeggen dat de definitie van ‘hovenier’ vooral tegen deze afstandelijkheid ingaat. Het is niet zo dat in een tuin de natuur (per definitie) haar gang kan gaan. Integendeel: een Franse tuin is een zeer gecureerde tuin, net als een zogenoemde Engelse tuin – beide op een heel eigen manier, en met meer- of minder ‘natuurlijke’ uitstraling. Maar wat je ziet is heel precies geënceneerd. Maar toch: om een tuin aan te leggen, moet je ‘er in’ aanwezig zijn, en moet je precies weten wanneer je welke boom moet snoeien, en in welke condities deze zal floreren. En dat is precies wat Clément beoogt.

ZICHT OP GESCHIEDENIS /

Die aanwezigheid zit ook in Cléments definitie van landschap. Hij wijst niet op overzicht, maar op presentie. De beschouwer is zelf in het landschap aanwezig. Vanuit die positie hertekent de beschouwer de specifieke karakteristieken – het ene landschap is het andere niet. Daarbij legt Clément ook geen nadruk op de verhouding tussen natuur en cultuur. Kenmerken van het landschap zijn natuurlijk zowel boomsoorten, rotsformaties, of ondoordringbaar woud, net zo goed als patronen van watergangen, kenmerkende bebouwing. Elk landschap is uniek, het verschilt van plaats tot plaats – en die verschillen komen tot uiting in landschappelijke karakteristieken. Deze verschillen hebben uiteraard hun oorsprong in de lokale condities, de weersomstandigheden, grondsoorten, beschikbare (bouw)materialen, maar ook in de beschikbare technieken en overgeleverde tradities. Dat laatste is een belangrijk gegeven: landschap is geen vaststaand gegeven, maar de neerslag van de ervaringen, kennis, kunde en (werk)kracht van opeenvolgende generaties en culturen. Daarmee is het landschap niet alleen een verzameling bomen, huizen, molens, weilanden, wegen, watergangen, stallen, fabrieken, rivieren, meren, heuvels, rotsen in een bepaalde betekenisvolle eenheid, maar ook een fysieke manifestatie van de gelaagde geschiedenis. Het vertelt het verhaal van de actieve interactie tussen mens en omgeving. Een polder aangelegd in de 17^e eeuw, en dus afhankelijk van windmolens voor het afvoeren van water,

9 / Zie bijvoorbeeld Frank Westerman, *De graanrepubliek*. (Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas, 2001 [1999]), 261; Een nog sterkere uitdrukking van dit collectieve geheugen van het landschap is te vinden in de betiteling die de kunstenaar Armando gaf aan enkele bomen nabij voormalig kamp Amersfoort: de schuldige bomen, de bomen die alles gezien hebben.

10 / Schama, *Landschap en herinnering*, 12

ziet er anders uit dan een polder uit het einde van de 19^e eeuw, waarbij stoommachines ingezet kunnen worden. Zandgronden hebben een heel ander gebruik dan laaggelegen veengebieden. Tegelijkertijd is die interactie niet alleen technisch en cultureel, maar ook anekdotisch en collectief. Een landschap krijgt betekenis enerzijds in persoonlijke verhalen (‘ooit schulde ik onder die boom voor een wolkbreuk’), alsook collectief (‘dat bosje bomen was ooit de plaats van een opvangkamp’).⁹ Landschap, schrijft Simon Schama in het eerdergenoemde boek, ‘is een werk van de geest. Het decor is evenzeer opgebouwd uit lagen geheugen als uit lagen rots.’¹⁰

Nu worden natuur en cultuur vaak gezien als elkaars tegenpolen. Ongetwijfeld heeft dat te maken met de (recente) moderne geschiedenis, waarin de combinatie van een onbezorgd vooruitgangsgeloof en extreem toenemende technische en technologische kracht inderdaad desastreus bleek voor de natuur. Maar juist in een context van landschap, waarin natuur en cultuur samengaan, zet dit beeld van tegenpolen op het verkeerde been. Waar de bulldozers komen om het landschap af te graven of te bedekken onder dikke lagen zand, daar wordt niet alleen de natuur geweld aan gedaan, maar evenzeer de cultuur. Het is niet alleen een bedreiging voor de biodiversiteit, maar óók voor het collectief geheugen, voor bepaalde vormen van identiteit, voor een context van verworteling (in een context van ontworteling). Hetzelfde geldt eigenlijk omgekeerd: waar het landschap ‘teruggegeven wordt aan de natuur’ loop je ook de kans de historische gelaagdheid te vernietigen. Dit betekent niet alleen het verlies van een bekende omgeving, maar ook van persoonlijke en collectieve geschiedenissen.

Die ontworteling is wat Lemaire traceert via zijn analyse van de landschapsschilderkunst, van de Italiaanse Renaissance, de Romantische landschappen van Caspar David Friedrich, het Impressionisme van Monet en Van Gogh, tot aan de surrealistische schilderijen van Salvador Dali. Hij verbindt het verlangen van de Romantiek, bijvoorbeeld, met de opkomst van industrialisatie, de opkomst van industriesteden. Als een soort communicerende vaten roept de ontworteling van de (stads)mens ook het verlangen naar (ongerepte) natuur op. Dergelijke mechanismen zijn alleen maar sterker geworden sinds de mens beschikt over ongekende kracht om de natuur te onderwerpen aan haar behoefte. Op de tekentafel kunnen de lijnen uitgezet worden, waar vervolgens graafmachines, draglines, shovels, mee aan de slag gaan. Dit leidt tot de ervaring van ontworteling, vervreemding, zowel door het ontstaan van unheimische landschappen (afgravingen, industrielandschappen), als ook door de snelheid van deze veranderingen, en de radicaliteit waarmee bekende omgevingen getransformeerd worden – en alle herinneringen die daarmee ook verloren gaan. Het is een vorm van collectief geheugenverlies.

DE AARDE EN DE WERELD /

Voor mij is dit idee van gelaagdheid, als uitkomst van de continue interactie tussen mens en omgeving, het grote voorbeeld van de manier waarop de filosofe Hannah Arendt de ‘menselijke conditie’ schetst. In

Een landschap
is ook een
‘soundscape’ en
een geurlandschap

11 / Hannah Arendt, *The Human Condition* (Chicago: The University of Chicago Press, 1998 [1958]), 2

haar boek *De menselijke conditie* maakt ze een wat mij betreft relevant onderscheid tussen de begrippen ‘aarde’ en ‘wereld’. Aarde refereert aan de globe, de natuurlijke omstandigheden op de wereldbol. De wereld is in haar perspectief wat wij, mensen, daarvan maken, door haar te cultiveren en bewoonbaar te maken.¹¹ Die cultivatie is noodzakelijk. De mens kan niet zonder meer op aarde overleven, maar moet zich op een of andere manier tegen de elementen beschermen en structuren bedenken waarin kan worden geleefd.

Die wereld is voor Arendt zowel concreet fysiek als abstract metafysisch. De wereld is een wereld-van-dingen: een dak boven ons hoofd, bescherming tegen weer en wind, het pad door het woud en een brug over de rivier. In fysieke zin is de wereld dus zowel heel persoonlijk (als de dingen die we nodig hebben om te overleven), alsook gemeenschappelijk (de dingen die we als samenleving nodig hebben). Dat laatste komt zeker ook tot uitdrukking in de andere, metafysische dimensie van de wereld, de instituties die noodzakelijk zijn voor het samenleven van mensen: de infrastructuur van rechtspraak en politiek die de vrijheid en het recht van burgers onderling regelen, bevestigen en verdedigen, de mogelijkheden om elkaar tegen te komen en samen op te trekken.

Arendts onderscheid tussen aarde en wereld is niet onomstreden, zeker niet als het wordt opgevat als een strikte scheiding tussen natuur en cultuur, natuurlijke omstandigheden en menselijke creatie. Of Arendts onderscheid wel houdbaar is, is een terechte vraag. Is het niet te veel op de mens gecentreerd en te weinig denkend vanuit een holistisch perspectief op de natuur – met de mens als onderdeel van een groter geheel? In veel reflecties wordt ingegaan op Arendts bezorgdheid over het verlies van een betekenisvolle wereld. Ze schrijft inderdaad kritisch over de ‘moderne mens’ die zich terugtrekt in een cocon van entertainment en hobby’s, die weinig betrokken is op de (gedeelde) wereld, en zich daarmee afkeert van een zogenoemd politiek leven. Wat echter niet vaak genoemd wordt, is dat Arendt minstens zo kritisch is op de vervreemding van de aarde, die soms in technische ontwikkelingen nagestreefd lijkt te worden.¹² Zelf lees ik het onderscheid tussen aarde en wereld als twee entiteiten die onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. De interventie die de wereld schept, is nog altijd een interventie in de aarde en is daarmee nog steeds met het ecosysteem verbonden en zelfs daarvan afhankelijk. Zelfs in de stad, even aangenomen dat de stad de ultieme vorm van een ‘wereld-van-dingen’ is, is die natuurlijke conditie essentieel. Ook in de stad is de mens niet los van natuurlijke omstandigheden, zoals de klimaatverandering steeds pijnlijker duidelijk maakt. De natuur spreekt meer en meer terug, merken we nu. Technische oplossingen houden op lange termijn geen stand, als er niet toch rekening wordt gehouden met natuurlijke omstandigheden.

In de praktijk is ons huidige landschap natuurlijk vooral de uitkomst van een lange reeks interventies in een al bestaande wereld. Misschien is dat wat Arendts perspectief ons laat zien. Ja, als er iets constant is in het landschap, dan is het dat het altijd in verandering is. Nieuwe

12 / Arendt, *The Human Condition*, 3

behoeften, culturele ontwikkelingen, politieke keuzes en veranderende technieken hebben allemaal hun impact op de omgeving. Maar wie ziet dat dit een culturele daad is, die behoedzaamheid vereist, gaat voorzichtig met deze geschiedenis om. Dat besef dringt steeds meer door. Technisch kunnen we telkens weer opnieuw beginnen, zelfs van de ene op de andere dag (als we een beetje doorwerken). Het is echter niet meer van deze tijd om met ‘bouwen’ te beginnen door het bestaande landschap weg te moffelen onder een dikke laag zand – zeker niet in tijden waarin we, omwille van het klimaat, voorzichtig met onze resources om moeten gaan. Juist als we aarde en wereld op elkaar betrekken en in elkaars verlengde zien, ontstaat, mijns inziens, een holistisch kader waarbinnen we de wereld kunnen begrijpen als een noodzakelijke interventie, maar krijgen we ook meteen een opdracht mee: behoudzame omgang met de aarde en zorg dragen voor de natuurlijke omstandigheden. Arendt noemt precies dat – behoudzame interventie – cultuur, en precies dat is, zou ik willen betogen, wat landschap tot landschap maakt.¹³

CULTUUR EN CARE /

Voor Arendt is het cruciaal dat de wereld, onze leefomgeving, niet van de een op de andere dag verandert. Dat zou het leven op aarde onmogelijk maken, alsook de samenleving ontwrichten. Arendt werkt dit vooral uit in politieke zin, maar voor de context van deze reflectie op het landschap zou ik het vizier willen richten op de essentiële rol van cultuur. Het is niet dat Arendt verandering uitsluit. Integendeel. In haar essay ‘The Crisis in Culture’ wijst Arendt op het verschil tussen Romeinse en Griekse omgang met cultuur. “Het woord cultuur is afgeleid van colere”, stelt ze. Dat betekent zoveel als cultiveren, zorg dragen voor, hoeden en ook behoeden. Het verwijst dus allereerst naar het cultiveren van de aarde. De Griekse traditie legt daarbij de nadruk op het aanpassen van de omgeving en de kracht die nodig is om de aarde te cultiveren. Hier domineert het aspect van maken. De Romeinse traditie tendeeert juist naar de andere kant: het zorg dragen voor de monumenten uit het verleden.¹⁴ Arendt stelt in haar essay dat beide perspectieven samen opgaan. Daarom vinden we het barbaars als in oorlogen, naast de talloze menselijke en dierlijke slachtoffers, ook belangrijke kunstschaten, beelden en monumenten uit het verleden vernietigd worden.

Toch laat Arendt wel ruimte voor ‘geweld’. De wereld kan niet tot stand gebracht worden (en ook niet in stand gehouden worden) zonder geweld toe te passen. Om een houten tafel te maken moet nu eenmaal een boom geveld en in stukken gezaagd worden. Maar dit geweld, dat volgens haar inherent is aan het maken, moet samen opgaan met het zorgen voor de wereld.

Dat laatste perspectief is dan ook cruciaal als we over landschap en verandering nadenken. Het begrip ‘zorg’ kan natuurlijk zowel duiden op ‘bezorgd-zijn’, maar ook ‘zorgen-voor’. Beiden liggen in elkaar verlengde: wie bezorgd is, kan niet achterover leunen.¹⁵ Bezorgd zijn is, zoals dat tegenwoordig wordt genoemd, een call-to-action, een aanleiding om zich met ‘lichaam en ziel’ in te zetten voor de wereld. Niet

13 / Hannah Arendt, ‘The Crisis in Culture’, in: Hannah Arendt, *Between Past and Future. Eight Exercises in Political Thought* (New York: Penguin Books, 2006), 210

14 / Ibid., 208-210

15 / Zie Joan Tronto, ‘Caring Architecture’, in: Angelika Fitz en Elke Krasny (red.), *Critical Care. Architecture and Urbanism for a Broken Planet* (Cambridge, Ma/Wenen: The MIT Press/Architekturzentrum Wien, 2019), 30-32

*Het lijkt een
landschap zonder
lichamelijkheid.
Maar daarmee ook
een landschap
zonder ziel*

vanachter een computerscherm (of tekentafel), maar eigenlijk zoals de hovenier van Clément: ondergedompeld, met alle zintuigen, van binnenuit, de natuur (en cultuur, voeg ik met Arendt toe) volgend.

MONITOR /

Als we dus beseffen dat dit landschap naast een fysieke omgeving ook een collectief geheugen is, een cultureel document, en dus in haar fysieke kenmerken collectieve verhalen present stelt, identiteit verschaft en ruimte biedt aan herinneringen, is de omgang met de bestaande wereld, het landschap, ook niet om het even, maar een actueel politiek vraagstuk. Veranderingen in het landschap, stel ik dus, zijn niet om het even. Ook subtiele veranderingen niet. Of misschien zelfs: de subtiele veranderingen – een net geasfalteerde weg, een strakgetrokken slootkant, een opgeknapte boerderij – brengen ons ook in verlegenheid. Alsof we iets verliezen, maar niet weten wat. Een vorm van beginnende collectieve dementie. Daarom vind ik het idee van de landschapsmonitor als instrument om verandering inzichtelijk te maken bijzonder aansprekend. Op vijftig plaatsen wordt na twee decennia opnieuw een foto gemaakt, op precies hetzelfde coördinaat, en met precies dezelfde oriëntatie. De monitor monteert deze vervolgens in een loop, waarbij, met een druk op de knop, het ene decennium overgaat in het volgende. Veel directer kan een transformatie niet in beeld komen. Immers, de verandering komt heel direct binnen. De monitor maakt de transformatie van het landschap toegankelijk.

Uiteraard is met het beeld niet alles gezegd. Wie kijkt ziet niet alleen visuele veranderingen. Het gaat veel meer nog om verandering in gebruik, misschien wel het best gesymboliseerd in die ene foto van een bosweg in **Chaam**. 20 jaar geleden legden de fotografen een tractor vast, terwijl op de recente foto een racefietser in beeld is. De combinatie van foto's suggereert het ontstaan van een recreatief landschap op de restanten van een postindustriële landschap. Tegelijkertijd wordt dat idee gelogenstraft door de picknickbank op dezelfde foto, die juist twintig jaar geleden prominent opgesteld staat in de berm van de weg, maar in het recente beeld verdwenen is. Ook twintig jaar geleden fietsmen, uiteraard, door het landschap. Misschien is het verschil wel dat men dat toen gezamenlijk deed, de tijd nam om onderweg koffie te drinken uit zelf meegenomen thermosflessen, terwijl men vandaag de dag bezig is met individueel zo hard mogelijk te fietsen en het vestigen van persoonlijke records. Geen tijd voor koffie, geen rust. Maar dit alles is speculatie. Verandering is duidelijk, maar om te begrijpen wat je echt ziet (en wat je niet ziet), is iets anders nodig.

DOOR DE OOGHAREN /

Daarom mijn vraag: is er misschien een manier om meer lichamelijk betrokken te zijn, bij de verandering van de zandgronden die de monitor zo direct in beeld brengt? Opvallend aan Cléments definitie, schreef ik, is misschien wel het gebrek aan de horizon. Het gaat hem om de omgeving, voor zover deze binnen je blikveld is, en wat je blijft als je je ogen sluit. Daarmee is de beschouwer niet op afstand, en ontstaat

kennis niet enkel uit overzicht, maar juist van binnenuit, als onderdeel van het geheel. Cléments definitie wijst toch op een belichaamd kennen, waarbij alle zintuigen bijdragen. Het gaat uit van het landschap als ervaring – een ervaring voorbij de lichamelijke ervaring. Maar hoe kunnen we op die manier ook naar de landschapsmonitor kijken? De handicap van de landschapsmonitor is uiteraard dat dit slechts een visuele representatie biedt van de verandering, waarbij de andere zintuiglijke informatie (geur, geluid, tastzin) buiten spel staat. Maar toch zit er iets in Cléments moment van het sluiten van de ogen. Precies dat moment, waarop de ogen nog net niet gesloten zijn, is dat niet het moment waarop juist alles heel scherp in beeld komt? Zou dat niet een manier kunnen zijn om de veranderingen die duidelijk worden in de landschapsmonitor te begrijpen? Als we door onze oogharen kijken, wat valt dan op? Wat blijft dan bij?

Ik probeerde het, en liet de foto's rouleren over mijn scherm. Kijkend door mijn oogharen begin ik steeds scherper te zien, dat de echt grote verandering eigenlijk nauwelijks zichtbaar is. De crux is niet het nieuwe bedrijventerrein, de nieuwe brug over het kanaal, de uitbreiding van de parkeergarage van IKEA, een nieuwe villa in het woonwijkje tegenover het voetbalveld. Ja, ook door mijn oogharen zie ik de nieuwe schuren, silo's, loodsen verschijnen en oude boerderijen (en een gele AN-WB-praatpaal) verdwijnen. Maar de echt grote veranderingen hebben hier al lang geleden plaatsgevonden, toen de mens de zandgronden ontgon. En de volgende radicale verandering was de schaalvergroting in de landbouw, die decennia geleden al plaats heeft gevonden. Door mijn oogharen begin ik een andere verandering te zien, misschien minder radicaal in beeld, maar toch structureel. Ik zie een landschap dat steeds netter wordt, gekamd, getrimd. Een asfaltweg ligt er weer strak bij, met extra stenen in de berm om ervoor te zorgen dat het asfalt niet afbrokkelt. Bij een boerderij, die eerst nog vrij in het landschap stond, is een haag aangeplant. Perfect strak geknipt, en hoog opgetrokken. Omwille van privacy, denk ik. Ook de greppel ligt er strak bij. Een nieuw hek sluit het erf af. Er begint me nog iets op te vallen: veel akkers – **Rietmolen, Alstätte, Rijsbergen, Hilvarenbeek, Haghorst, Nuenen, Ysselsteyn** – zijn grasland geworden. Soms is het gras net gezaaid, lijkt het. En in **Zundert** is het prikkeldraad weggehaald.

Welke verandering komt hier nu in beeld? Een verandering in gebruik, van akker naar veeteelt. Op de foto's zie ik geen paarden, maar het zal niets verbazen dat bij de naar woning omgebouwde boerderijen meer paarden grazen dan koeien. Wat we zien is een industrieel gebruikt landschap in transitie naar een woonlandschap, waarbij tussen de woonboerderijen en afgebroken boerderijen door nog wel geboerd wordt – door een enkele boer, op de foto's zichtbaar in de nieuwe schuren en hogere silo's, die het hoofd net bovenwater houdt. Ook dit, zou je kunnen zeggen, is een interactie tussen mens en omgeving. Tegelijkertijd, de lichamelijke betrokkenheid lijkt verdwenen. Juist doordat alles er zo strak uitziet, zo weinig verval, zo nieuw alles – althans, zo lijkt het door mijn oogharen heen – zien we hier een tekentafellandschap ontstaan, een machinaal onderhouden landschap, waarin de laatste resten van de mens die een schop in de grond heeft gestoken,

de laatste resten verval waar niet tegen op te boksen is, netjes gekortwiekt is en strakgetrokken. Het lijkt een landschap, zonder lichamelijkeheid. Maar daarmee ook een landschap zonder ziel.

EPILOOG /

‘Is alles dan zielloos geworden?’ vraag ik mij al turend af. Zijn er in dit landschap niet ook nog plaatsen die ons tot in onze vezels toe beroeren, en op die manier misschien zelfs onze lichamelijke betrokkenheid oproepen? Waar raakt het landschap een gevoelige snaar? Misschien toch bij de kapel in Zundert. Te midden van de grote schaal van de zandgronden staat daar nog altijd die kapel. Een klein bouwsel, zo maar langs de kant van de weg. Is dat omdat ik mijn ogen half dicht heb, alsof ik bid? Het schaalloze landschap lijkt gevat te worden in het zonlicht dat door het glas in lood valt, schittert, en zo Jezus, die de voorbijganger zegent, op laat lichten als nooit tevoren. Elke dag weer (zolang de zon schijnt).

Wat zien we?

- 1. De boerderij is gerenoveerd en er is een dakkapel geplaatst.
- 2. Het schuurtje is verdwenen.
- 3. Er zijn bomen geplant.
- 4. Er is een toegangshek gekomen en een beukenhaag.

Wat weten we?

- 1. Het boerderijtje is rond 2015 door particulieren gekocht uit de boedel van de overleden eigenaar, een vrijgezelle dagloner met wat eigen vee en een stukje grond.
- 2. De nieuwe eigenaren hebben alles vernieuwd, behalve de buitenmuren.
- 3. Anderhalve hectare rondom het huis wordt omgevormd tot natuur; voor een poel is het grondwater te laag.
- 4. De overige grond is verkocht aan boeren uit de omgeving.
- 5. Wat opvalt bij meer boerderijen die tot woning zijn omgevormd, is dat het perceel omheind wordt met hekken en/of hagen.

Wat zien we?

- 1. Een kapelletje aan de rand van een akker die in 2002 beplant was met maïs en die nu is veranderd in een weide.
- 2. Het prikkeldraad rond de akker is op de foto uit 2024 verdwenen.
- 3. Op de achtergrond een bomenrand met voornamelijk naaldbomen.
- 4. Alle bomen en struiken zijn gegroeid.

Wat weten we?

- 1. Het kapelletje maakt deel uit van het Klooster Abdij Maria Toevlucht.
- 2. De kleinschalige akkers en graslanden rond de abdij zijn van cultuurhistorische waarde.
- 3. Het vleesveebedrijf van de abdij werd in 2009 beëindigd, en vanaf 2013 brouwen de monniken Trappistenbier.
- 4. De gronden rondom de abdij zijn eigendom van de abdij. Sinds 2022 werken de trappisten samen met Natuurmonumenten om de weilanden en de dreven te beheren en zo het cultuurlandschap te behouden.
- 5. In 2025 hebben de monniken besloten de abdij te sluiten, vanwege krimp en vergrijzing. Er wordt gezocht naar een nieuwe bestemming voor gebouwen en omliggende gronden.

Gladgestreken zandlandschap

Tekst Berte Daan

Er was een tijd dat we nog struikelden over het landschap. Figuurlijk, maar ook letterlijk: een onverwachte boomwortel of een scheef hek kon je best uit balans brengen. Ik denk aan een lezing lang geleden van de architect Peter Zumthor waarin hij verbolgen riep: “De mens leert niet meer hoe hij moet struikelen.” En ik realiseer me dat we ons landschap steeds drem-pellozer aan het inrichten zijn. Het Nederlandse zandlandschap zat vol kreukels, hobbels en randen. Het was een landschap dat je niet zomaar passeerde, maar dat aandacht vroeg bij het neerzetten van je voet. En nu? Nu is het gladgestreken. Opgepoetst.

In de treffende foto van Mugmedia uit Hilvarenbeek komen drie van de verhalen naar boven die de afgelopen twintig jaar ons landschap hebben veranderd. In de verschillende onderdelen zien we het verdwijnen van bomen, de opmars van efficiëntie in de landbouw en het gladstrijken van de infrastructuur.

We zien ze langzaam verdwijnen: lanen en solitaire bomen langs wegen, als een erehaag voor wie nog durft te dwalen. Wat rest is kaalheid. De bomen zijn inmiddels verdwenen, als figuranten die hun scène hebben gehad. Ook houtwallen en heggen zijn gesneuveld onder het mes van de efficiëntie. Provincies en gemeenten doen hun best om nieuwe bomen aan te planten, maar de normen zijn inmiddels aangepast. Daardoor is daarvoor zelden nog plek. Wat overblijft is een landschap zonder schaduw, zonder verhaal.

De tweede verschuiving zien we in het landgebruik. Waar maïs en aardappelen vaak het landschapsbeeld bepaalden en het landschap afwisselende kleur gaven in de seizoenen, domineren tegenwoordig monoculturen van raaigras. Wat hier gebeurt, is geen stille ontwikkeling. Het is een economische motor die draait en duwt. De koe is verdwenen uit het veld,

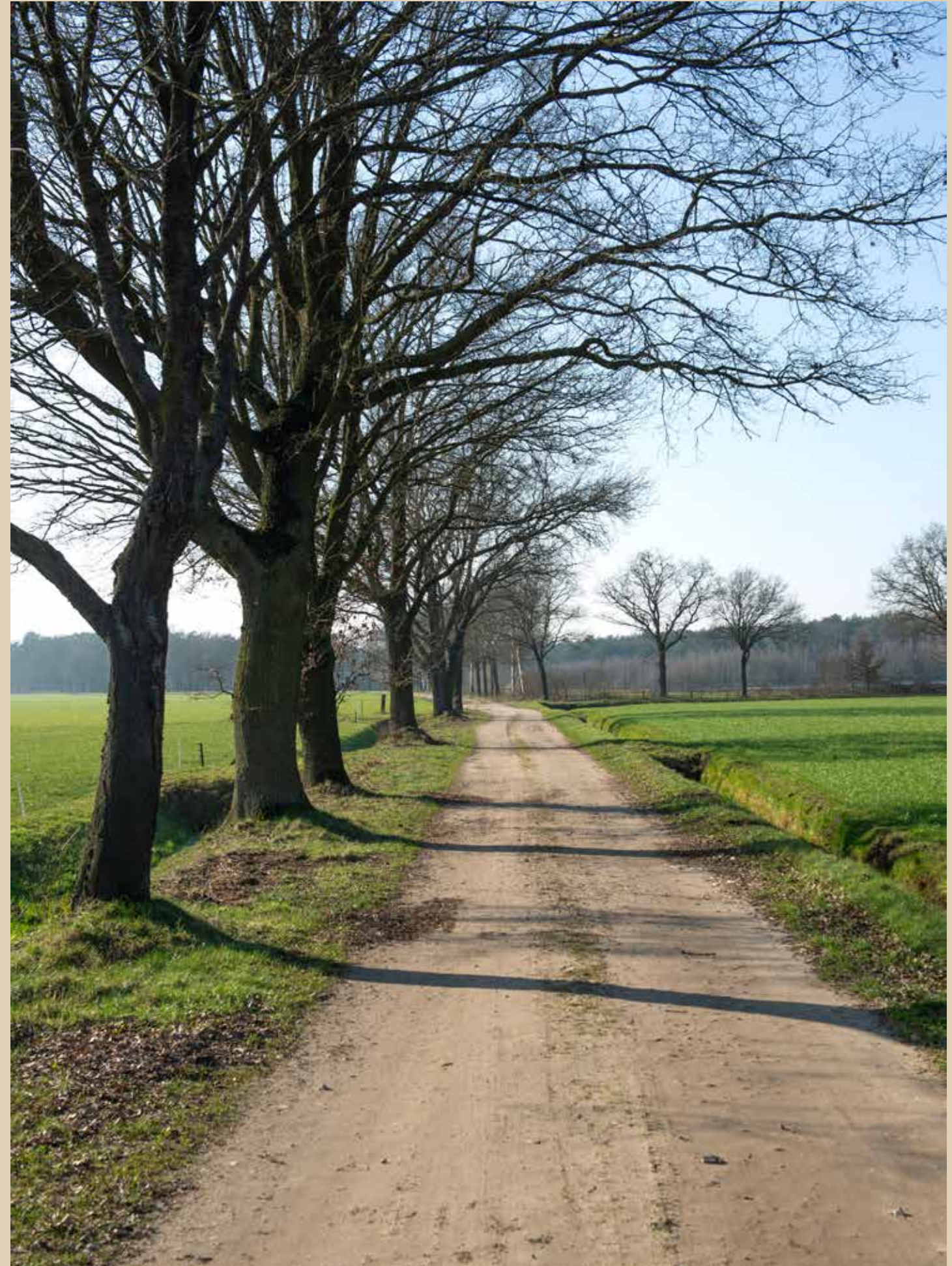

verplaatst naar gestroomlijnde stallen door goedbedoeld beleid. Deze veranderingen hebben grote ecologische gevolgen; de stikstofoverschotten leveren hier hun eigen problematiek. In sommige zandgebieden is het aandeel akkerbouw juist toegenomen. Maar in welke richting de verandering ook plaatsvindt: elke verandering draagt de signatuur van efficiëntie. Deze verandering betekent veel voor omwonenden en andere dieren in de omgeving. De monotone wereld van het raaigras levert weinig biodiversiteit. Gebruik van gewasbeschermingsmiddelen bij de akkerbouw, zoals giftige pesticiden en herbiciden, kan leiden tot blootstelling via lucht, water of bodem.

En dan de weg. De zandweg. Eerder volgde hij de logica van het landschap, meebuigend om een oude eik, en had diepe kuilen als natuurlijk ontstane 'snelheidsremmende maatregel'. Nu is hij glad. Zonder omhaal. Efficiënt. Alsof hij haast heeft. De kreukels zijn eruit gestreken, letterlijk en figuurlijk. Er zijn geen kleine

waterplasjes meer waar je als mug je eitjes in kunt leggen, en met elke berm die wordt kaalgeslagen verdwijnt een thuis voor zandbijen en muizen.

We hebben het landschap herschapen naar ons tijdsbeeld: strak, efficiënt en beheersbaar. Vandaar dit pleidooi (dat wellicht ook breder toe te passen is): misschien is het tijd om weer wat kreukels toe te laten. Want in de rafelranden woont het leven.

Als we de toegangslaan van de Abdij Maria Toevlucht in willen rijden komt een grote vrachtwagen met “Trappistenbier” erop ons tegemoet. Die laten we respectvol voorgaan. De Mariakapel staat er nog net zo bij als 22 jaar geleden, het licht valt, hoera, precies door het gebrandschilderde raam. De rhododendron ernaast is gegroeid.

Een vroege hardloper vertelt dat er nog steeds broeders in de abdij wonen, maar veel minder dan vroeger. Ze hebben hun activiteiten noodgedwongen beperkt tot het brouwen van trappistenbier. De melkveehouderij moesten ze opgeven. Het bier wordt aan horeca in de omgeving geleverd, hoewel de sportman het ook wel eens in België is tegengekomen. Zijn zwager heeft een zorgboerderij en maakt met de cliënten feestelijke verpakkingen voor de biertjes. “Zo helpen we elkaar hier”, zegt hij. Er wordt op het ogenblik veel hout gekapt weet hij nog te melden, dan stapt in z’n auto, het rondje zit erop.

Wij spotten nog dat Natuurmonumenten het land hieromheen in bezit heeft. En architect Dom Hans van der Laan heeft in de 60-er jaren de kapel in de abdij verbouwd.

Landschap ‘in the picture’

Tekst Dorien van de Laak,
Rita van Biesbergen

Volgens de Europese Landschapsconventie (ELC) is een landschap ‘een gebied, zoals dat door mensen wordt waargenomen, waarvan het karakter wordt bepaald door de actie en interactie van natuurlijke en/of menselijke factoren.’ Het landschap is dus geen statisch decor, maar een levend resultaat van voortdurende wisselwerking: tussen bodem, water en ecologie enerzijds, en menselijk handelen, cultuur en economie anderzijds.

Die wisselwerking is lang niet altijd evenwichtig geweest. We hebben als samenleving geen al te best track record als het gaat om samenwerken met de natuur.

De westerse houding ten opzichte van de natuur vindt haar wortels in de klassieke oudheid en is via het christendom verder geïnstitutionaliseerd. Sinds Aristoteles zijn we ervan overtuigd dat de mens de top vormt van een hiërarchisch systeem waarin de natuur vooral een dienende positie heeft.

In de loop van de eeuwen heeft dit denken ertoe geleid dat we de natuur steeds meer zijn gaan reduceren tot wat Bruno Latour treffend omschrijft als “een voorraadschuur van diensten en goederen en koloniseerbare ruimte”. In eerste instantie leverde dat ook iets op: de historische cultuurlandschappen waarin menselijk gebruik en natuurlijke processen nog min of meer in balans waren, en waarin zorg, vakmanschap en lange termijn een vanzelfsprekend onderdeel vormden van het landschap. Maar dat evenwicht is zoekgeraakt. De schaalvergroting en intensivering van gebruik hebben geleid tot overexploitatie van natuur en landschap, met alle ecologische en ruimtelijke gevolgen van dien.

Mensen zeggen weleens: “Ik zie niet zoveel veranderingen op de foto’s, het valt allemaal best mee”. Dat wordt gelogenstraft door een aantal nieuwsfeiten van afgelopen tijd. Op de fotolocatie Oirlo zien

we dat twee sloten zijn gedempt. Dat blijkt geen incident. De Volkskrant (7/3/2026) publiceerde onderzoek waaruit blijkt dat dat in Nederland op grote schaal gebeurd is: 30.000 sloten zijn in de loop van zeven jaren verdwenen. Onderzoekscollectief Follow the Money liet op basis van onderzoek van de provincie Overijssel zien dat in tien jaar tijd 118.000 bomen verdwenen uit het Overijsselse platteland (12/3/2026). Het is veelzeggend dat de overheid hier kennelijk geen weet van heeft of, als dat wel zo is, niet handhavend optreedt. Sluipenderwijs verandert het landschap en het lijkt of niemand daarop let. Structurele monitoring van het landschap is broodnodig als we vat willen krijgen op gewenste en ongewenste veranderingen.

Gelukkig hoor je nu steeds vaker de opvatting dat de mens niet bóven de natuur staat, maar er onderdeel van is. Dat heeft als consequentie dat we een toontje lager moeten gaan zingen en zorgvuldiger moeten omgaan met natuur en landschap.

Zorg voor het landschap als een hovenier met je voeten in de modder, beschouw het als fundament voor toekomstige ontwikkelingen, betrek iedereen erbij - ook twijfelaars en pessimisten, vergeet de niet-mensen niet, en laat ruimte voor rafelranden.

Dat is, in essentie, wat wij samen met de schrijvers in deze publicatie over het landschap willen zeggen. We hebben het landschap letterlijk en figuurlijk in the picture gezet. Niet om een sluitend verhaal te presenteren, maar om een bijdrage te leveren aan een zich uitbreidend gesprek over de betekenis van landschap in de samenleving.

Zelf maken we inmiddels plannen voor een nieuwe ronde herfotografie in 2034. Het

landschap staat meer in de belangstelling, maar tegelijkertijd nemen de claims erop toe: grootschalige woningbouw, defensie, energietransitie en infrastructuur, vragen allemaal om ruimte. Zullen die ontwikkelingen gepaard gaan met zorg voor het landschap gebaseerd op nieuwe inzichten en opvattingen?

Hoe zullen de vijftig locaties er over tien jaar uitzien?
En wat zullen ze ons vertellen over de keuzes die we nú maken?

Wij zijn alvast benieuwd.

Zorg voor het landschap als een hovenier met je voeten in de modder,

beschouw het als fundament voor toekomstige ontwikkelingen,

betrek iedereen erbij - ook twijfelaars en pessimisten,

vergeet de niet-mensen niet,

en laat ruimte voor rafelranden.

Tijdreis langs twee breedtegraden

- index van de
fotoparen

N01-Maartensdijk
2002 / 2024
52° 09'46"N 5° 10'56"E

N02-Soest Pijnenburglaan
2002 / 2024
52°09'57"N 5°15'22"E

N03-Soest De Birk
2002 / 2023
52°10'09"N 5°19'33"E

N04-Amersfoort
2002 / 2024
52°09'56"N 5°24'07"E

N05-Hoevelaken
2002 / 2024
52°09'60"N 5°28'34"E

N06-Terschuur
2002 / 2024
52°09'56"N 5°32'51"E

N07-Barneveld
2002 / 2023
52°09'56"N 5°37'10"E

N08-Kootwijkerbroek
2002 / 2024
52°09'51"N 5°41'43"E

N09-Kootwijk
2002 / 2024
52°10'06"N 5°45'57"E

N10-Radio Kootwijk
2002 / 2024
52°10'05"N 5°50'34"E

N11-Ugchelen
2002 / 2023
52°09'52"N 5°54'44"E

N12-Lieren
2002 / 2024
52°09'54"N 5°59'15"E

N13-Klarenbeek
2002 / 2024
52°09'55"N 6°03'50"E

N14-Voorst
2002 / 2024
52°09'41"N 6°08'05"E

N15-Zutphen
2002 / 2023
52°09'38"N 6°12'33"E

N16-Almen
2002 / 2024
52°09'37"N 6°16'48"E

N17-Laren
2002 / 2024
52°09'50"N 6°20'53"E

N18-Lochem
2002 / 2024
52°09'39"N 6°25'34"E

N19-Geesteren
2002 / 2024
52°09'39"N 6°29'58"E

N20-Neede
2002 / 2025
52°09'42"N 6°34'07"E

N21-Rietmolen
2002 / 2024
52°09'32"N 6°38'42"E

N22-Haaksbergen De Volmer
2002 / 2025
52°09'29"N 6°43'03"E

N23-Haaksbergen Buurtsezand
2002 / 2024
52°09'24"N 6°47'35"E

N24-Haaksbergen Hegeveldweg
2002 / 2024
52°09'28"N 6°51'48"E

N25-Alstätte
2002 / 2024
52°09'23"N 6°56'08"E

Z01-Schijf
2002 / 2024
51°30'02"N 4°32'14"E

Z02-Klein Zundert
2002 / 2024
51°29'41"N 4°36'27"E

Z03-Rijsbergen
2002 / 2024
51°29'60"N 4°40'55"E

Z04-Breda
2002 / 2024
51°29'54"N 4°44'58"E

Z05-Chaam Zwarte Goor
2002 / 2024
51°30'01"N 4°49'23"E

Z06-Chaam Putvenweg
2002 / 2024
51°30'01"N 4°53'51"E

Z07-Alphen
2002 / 2024
51°30'06"N 4°58'22"E

Z08-Goirle
2002 / 2023
51°29'58"N 5°02'10"E

Z09-Hilvarenbeek
2002 / 2023
51°29'55"N 5°06'38"E

Z10-Haghorst
2002 / 2024
51°30'09"N 5°11'15"E

Z11-Oost, West, Middelbeers
2002 / 2024
51°30'06"N 5°15'33"E

Z12-Oirschot
2002 / 2024
51°30'02"N 5°19'45"E

Z13-Best
2002 / 2024
51°29'58"N 5°23'58"E

Z14-Son en Breugel
2002 / 2024
51°30'00"N 5°28'21"E

Z15-Nuenen
2002 / 2024
51°30'02"N 5°32'39"E

Z16-Aarle-Rixtel
2002 / 2024
51°30'08"N 5°37'01"E

Z17-Helmond
2002 / 2024
51°30'04"N 5°41'25"E

Z18-Milheeze Hoberg
2002 / 2024
51°30'06"N 5°45'46"E

Z19-Milheeze Oude Kerkbaan
2002 / 2024
51°30'08"N 5°49'58"E

Z20-Ysselsteyn
2002 / 2023
51°30'04"N 5°54'20"E

Z21-Leunen
2002 / 2024
51°30'00"N 5°58'49"E

Z22-Oirlo
2002 / 2025
51°29'60"N 6°03'17"E

Z23-Swolgen
2002 / 2024
51°30'07"N 6°07'20"E

Z24-Arcen
2002 / 2023
51°29'58"N 6°11'41"E

Z25-Walbeck
2002 / 2024
51°29'51"N 6°15'50"E

Info over auteurs

Berte Daan is landschapsarchitect en werkt sinds 2021 samen met stedenbouwkundige Karin Peeters in bureau Peetersen-Daan. Ze studeerde aan de TU Delft en de ETH Zürich, waarna ze bij VOGT Landschaftsarchitekten en Bureau B+B werkte. In 2020 won PeetersenDaan de prijsvraag Panorama Lokaal Emmen. Met het ontwerpend onderzoek “Agroforestry in open landschap” werkte Berte Daan in het kader van de Young Innovators 2022 aan een ander perspectief op het Nederlandse landschap. In 2024 zat ze in de jury voor de Gouden Piramide.

Onder de naam Tekstlandschap werkt **Mark Hendriks** als journalist, redacteur en auteur op het gebied van ruimtelijke ordening, stedenbouw en landschapsarchitectuur. Hij observeert, opinieert en debatteert over de intrigerende wereld van het ontwerp en de planning van stad en land. Mark Hendriks is hoofdredacteur van Blauwe Kamer, vaktijdschrift voor stedenbouw, landschapsarchitectuur, ruimtelijke ordening en architectuur.

Peter Hermens studeerde aan Wageningen Universiteit af als allround ontwerper. Hij was jarenlang verbonden aan Atelier Overijssel. In 2013 richtte hij het bedrijf Werkend Landschap op. Met zijn bedrijf is hij betrokken bij verschillende projecten die wonen, landbouw en natuur met elkaar verweven in de Peel en Friesland. Met de inzending “Aardkundig fundamentalisme” won Hermens

samen met erfgoedsspecialist Martijn Horst de 12e editie van de Eo Wijersprijsvraag in 2023.

Lieke Jildou de Jong begon haar carrière als productdesigner en haalde haar Master Landschapsarchitectuur in 2021 aan de Academie van Bouwkunst in Amsterdam. Ze won in 2022 de Archiprix met haar afstudeeronderzoek ‘Zoetwater erven op zilte zeebodem’. In 2023 kreeg ze van de Stichting NHBOS een talentbeurs voor het verder uitwerken van dit afstudeerproject. In 2022 richtte ze met Jonas Papenborg het bureau Landscape-collected op.

Landschapsarchitect en fotograaf Rita van Biesbergen en media-producent Dorien van de Laak werken met **Mugmedia** al meer dan 25 jaar aan video-, foto-, en gebiedsprojecten, met de nadruk op de inhoud. In veel van hun producties spelen het landschap en haar gebruikers en bewoners een hoofdrol.

Hans Teerds is architect en stedenbouwkundige en werkt als business developer bij Benthem Crouwel Architects. Daarnaast is hij docent Klimaat, Ruimte en Politiek aan de Amsterdamse Academie van Architectuur. Hij is gastonderzoeker bij de leerstoel Geschiedenis en theorie van de stedenbouw, bij het Instituut voor Geschiedenis en Theorie van de Architectuur (GTA) van het departement Architectuur van de ETH Zürich.

Colofon

‘Zoek de verschillen - Landschap in beweging 2002 – 2024’ is een project van Mugmedia, Rita van Biesbergen en Dorien van de Laak.

Het locatieonderzoek is tot stand gekomen in samenwerking met de provincie Gelderland.

De foto’s zijn te bekijken in de Monitor Landschap van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, die de fotografie financieel heeft ondersteund.

Deze publicatie kwam mede tot stand met financiële bijdragen van het Ministerie van Landbouw, Visserij, Voedselzekerheid en Natuur, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie en de Van Eesteren, Fluck en Van Lohuizenstichting.

Samenstelling en (eind)-redactie
Rita van Biesbergen
Dorien van de Laak

Voorwoord
Noël van Dooren

Essays
Mark Hendriks
Hans Teerds

Intermezzo’s
Lieke Jildou de Jong
Peter Hermens
Berte Daan

Overige teksten
Dorien van de Laak
Rita van Biesbergen

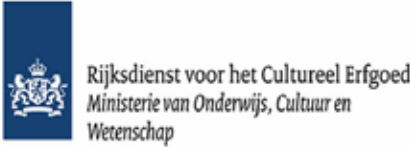
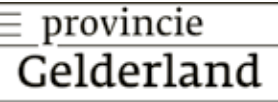
Fotografie
Rita van Biesbergen

Kaartmateriaal
Kadaster, Topotijdreis

Vormgeving
Uitgeverij Blauwdruk,
Daphne de Bruijn

Met dank aan
Jaap van den Top, Davitha van de Kuilen, Laurens Jansen, Ivo Kamphorst, Ruud van der Plank, Marc Holvoet, Noortje Jacobs, Dirk Oudes, De Bekenstichting, Stichting Landschapsbeheer Gelderland, Staatsbosbeheer en alle mensen die we al fotograferend en wandelend tegenkwamen en die met ons hun gedachten en emoties over het landschap deelden.

© Mugmedia 2026

**stimuleringsfonds
creatieve industrie**

